

SARI KATAJALA-PELTOMAA

OLLI MATIKAINEN

RAISA MARIA TOIVO

VALLAN JA TOIMIJUUDEN INSTITUTIONALISOITUMINEN

Suomalaisen yhteiskunnan institutionaaliset juuret ovat Ruotsin varhaisessa valtiokehityksessä. Keskiaikainen eurooppalainen kulttuuri tuotti kolmijakoisen sääty-yhteiskunnan mallin, jossa yhteiskunta jakautui niihin, jotka rukoilivat, niihin jotka sotivat ja niihin, jotka tekivät työtä. Toinen käsitteellinen tapa jaotella toimijoita oli niin kutsuttu kahden miekan malli: vallan jako hengelliseen ja maalliseen. Nämä jaot olivat todellisia, mutta eivät silti yhteiskunnan koko kuva. Tässä luvussa selvitetään, miten yhteiskuntaryhmät tai säädyt muotoutuivat pitkän keskiajan aikana, millaista oli niiden välinen vuorovaikutus ja miten yhteiskuntaa leimasi yhtäaikainen jyrkkä hierarkia ja välttämätön joustavuus.

KESKIAIKAINEN EUROOPPALAINEN KULTTUURI tuotti kolmijakoisen sääty-yhteiskunnan mallin, jossa yhteiskunta jakautui niihin, jotka rukoilivat, niihin jotka sotivat ja niihin, jotka tekivät työtä. Käytännössä toimijuuden ja vallan rajat kuitenkin muotoutuivat tällaisia ideologisia yhteiskuntateorioita monimuotoisemmin. Keskiajan kuluessa yleiseurooppalainen ideaali jalkautui joiltain osin myös Pohjolaan, mutta siihen olennaisesti liittynyt feodaalijärjestelmä ei vakiintunut etenkään

Suomen alueella. Täällä talonpojat omistivat viljelemänsä maan, ja Suomessa talonpoikien asema oli monin tavoin vahvempi kuin Keski- ja Etelä-Euroopassa. Keskiajan ja uuden ajan alun yhteiskuntarakenne ei ollut suljettu järjestelmä, vaan yhteiskuntaryhmien välillä oli mahdollisuus sosiaalisen liikkuvuuteen. Säädyt muodostuivat tuona aikana, mutta niiden rajat eivät vielä olleet vakiintuneet.

Toinen käsitteellinen tapa jaotella keskiajan toimijoita oli niin kutsuttu kahden miekan malli eli jako hengelliseen ja maalliseen valtaan. Uskonto ja politiikka olivat keskiajalla ja uuden ajan alussa tiukasti toisiinsa kietoutuneita: maallisia hierarkioita perusteltiin uskonnolla ja hallitsija edusti Jumalan valtaa maan päällä. Toisaalta kiista kirkollisten virkojen täyttöoikeudesta sekä piispojen aktiivinen poliittinen rooli loivat läpi keskiajan jännitettä ja ajoittain jopa avointa vihamielisyyttä ”kahden miekan” välille.¹

Hallinnollisen dualismin ja uskonnollisen ja maallisen vallan erottamisen on ajateltu olevan olennainen ilmiö paitsi keskiajalle niin myös myöhemmälle perustuslailliselle hallinnolle. Suomalaisessa historiankirjoituksessa etenkin keskiajan osalta näitä aikakauden omia jaotteluita ei ole systemaattisesti analysoitu, vaan historiografiassa valtaa ja toimijuutta on totuttu lähestymään toimija- ja yksilökeskeisesti. Aktiivisiksi toimijoiksi on mielletty ennen kaikkea kuningas ja yhteiskunnan ylimmät säädyt, etenkin valtaneuvoston jäsenet ja läänitysten haltijat, hengellisestä säädystä puolestaan piispat. Tästä on seurannut se, että poliittinen historia on ollut hyvin tapahtuma- ja henkilöpainotteista – ja miehistä. Uuden ajan alun puolella toimijoiden joukkoon nousivat selvemmin myös eliittisuvut, joilla katsotaan olleen yhtenäiset toimintatavat. Yksilökeskeinen lähtökohta on toki perusteltua siinä mielessä, että etenkin keskiajalla valta, varsinkaan maallinen valta, ei ollut Pohjolassa erityisen institutionaalisoitunutta vaan paljon riippui esimerkiksi kuninkaan, läänityksen haltijan, piispan tai muun virallisen aseman omaavan henkilön henkilökohtaisista ominaisuuksista, intentioista, suhteista ja varallisuudesta. Valta saattoi siis pohjautua muihinkin tekijöihin kuin hallinnollisiin rakenteisiin.

Koska keskiajan toimijajoukko oli monilukuinen, on vaikea luoda yhtenäistä kokonaiskuvaa ajan toimijuudesta. Osin tästä syystä tässä luvussa ei keskitytä yksittäisiin toimijoihin ja henkilöihin, vaan kokonaisuutta lähestytään neljästä näkökulmasta: maallisen ja uskonnollisen toi-

¹ Dixon 2008, 37–62; Oakley 2012, 209–219; ks. myös Oakley 2015.

mijuuden sekä ”eliitin” ja ”kansan” toimijuuden kautta. Luvun kantavia teemoja ovat näiden erilaisten toimijuuksien määrittäminen, rajankäynnit toimijuuksien välillä sekä sukupuolittunut toimijuus. Luku esittelee kootusti uusimman tutkimuksen antamaa, aikaisempaa dynaamisempaa kuvaa yhteiskuntaryhmien välisistä vuorovaikutussuhteista. Sosiaalisten rajojen ohella pohdittavana ovat myös toimijuuden maantieteelliset rajat ja toimijuuden ylijärjestyminen.

Kuinka toimijuuden pohja ylipäätään rakentui, eli miten yhteiskuntaryhmät tai säädyt muotoutuivat keskiajalla?² Erilaiset – jyrkätkin – poliittiset, taloudelliset ja sosiaaliset hierarkiat olivat olennaisia elementtejä tuon ajan toimijuudessa. Kuinka yhteiskuntaryhmien välinen vuorovaikutus oli järjestäytynyt? Vastavuoroisuuden periaate, lahjanannon logiikka ja henkilökohtaiset lojaalisuuden sidokset määrittivät toimijuutta koko ajanjakson, mutta kruunun ja valtiollisten rakenteiden vahvistuminen toi mukanaan uudenlaista rooleihin sidottua ajattelua, ”virkamiehisyttä”. Julkilausumattomat periaatteet tulevat tutkijalle näkyviksi vain, kun kriisit asettavat ne vaakalaudalle, joten muutoksia tarkastellaan myös aikakauden kahden suuren murroksen, reformaation ja nuijasodan, näkökulmista.

Maallisen toimijuuden rakentuminen unioniajalla

Aikaisempi Suomen historian tutkimus on lähestynyt etenkin keskiajan ”eliitin” toimijuutta siitä näkökulmasta, miten tämän ryhmän toimijuus vaikutti Suomen eheytymiseen ja erillisasemaan. Toiminta ja toimijat, jotka yhtenäistivät nykyisin Suomea tunnetun alueen hallintoa ja erkaannuttivat sitä etenkin Ruotsin ylimystön vallasta, on poikkeuksetta nähty myönteisinä; vaikkapa verorasituksen nousua on voitu perustella näillä seikoilla positiiviseksi toimeksi.³ Tämän luvun näkökulma eroaa tällaisesta tulkintatavasta olennaisesti, sillä luvussa ei tarkastella keskiajan ja uuden ajan alun toimijoita itsenäisen Suomen rakentumisen perspek-

2 ”Pitkällä keskiajalla” tarkoitetaan seuraavassa ajanjaksoa, joka Ruotsissa alkoi 1000-luvulta ja jatkui aina 1500-luvun viime vuosiin saakka. Vuoden 1593 niin sanotulla Uppsalan päätöksellä Ruotsista tuli luterilainen valtakunta.

3 Selkeimmin tämä tendenssi on nähtävissä varhaisessa tutkimuksessa (ks. esim. Jaakkola 1944; Pirinen 1949), mutta näkökulman ja yhtenäisen ”Suomen” kehityksen pohtiminen on nähtävillä myös myöhemmin (ks. esim. Suvanto 1985; Vahtola 1987). Selkeimmin tällaista metodologisen nationalismin ulottamista keskiajalle on suomalaisista tutkijoista kritisoinut Jukka Korpela (2004, 124), vrt. myös Salminen 2013.

tiivistä. Keskiössä ovat sen sijaan eri ryhmien toimintamahdollisuuksien määrittämisprosessit ja ryhmien välinen vuorovaikutus.

Kalmarin unionin aikana (1397–1521) hallinnollisen ylärakenteen muodostivat kuningas ja hänen neuvoskuntansa, piispoista ja maallikkoylimyksistä koostuva valtaneuvosto. Unionikauden lopulla tärkeimpiä poliittisia toimijoita olivat kuninkaan ohella valtaneuvoston jäsenistä marskit (sotavoimien komentaja), drotsit (kuninkaan tuomiovallan haltija), linnojen ja läänitysten haltijat sekä kirkollinen eliitti, joista muun muassa kaikki piispat olivat valtaneuvoston jäseniä. Valtaneuvoston kokoonpano, jäsenten virkakausiensa pituus sekä painoarvo ja vaikutusvalta vaihtelivat.⁴ Hallinnollisen hierarkian yläporras oli pääsääntöisesti hyvin miehistä aluetta. Koska valta ei ollut vielä täysin institutionalisoitunutta, kuningattarilla ja muilla aatelissukujen naisilla – etenkin leskillä – oli huomattavaa vaikutusvaltaa sukuverkostojensa kautta. Toisaalta olihan myös pohjoismaisen valtiunionin ensimmäinen – vahvatahtoinen ja uudistusmielinen – hallitsija kuningatar Margareeta (1353–1412, kuningattarena 1397–1412). Myös kuningas Eerik Pommerilaisen vaimon kuningatar Filippin ja valtionhoitaja Sten Sture vanhemman puolison Ingeborg Tottin katsotaan toimineen aktiivisesti valtion politiikassa.⁵

Ruotsissa oli keskiajalla vallalla vaalikuninkuus, mutta vaatimuksia kruunuun esitettiin myös sukuperustein valtion rajojen yli. Vaalikuninkuuden yhteydet eliittisukujen dynastiaan pyrkimykseen mahdollistivat sen, että huomattava osa Ruotsin keskiaikaisista hallitsijoista oli syntynyt Tanskassa tai Saksassa. Toisaalta kahdella valtiolla saattoi olla sama hallitsija jo pohjoismaista unionia edeltävänä ajanakin. Valtiokokonaisuuksia ja valtajärjestelmiä oli keskiajalla useita, eikä laillisen ja laittoman vallan ja toimijuuden erottaminen ollut itsestään selvää: vaikkapa merirosvouksen ja laillisen verotuksen tai tullivalvonnan rajat olivat vaikeasti määriteltävissä. Toimijuuksien rajoja hälvensi myös roolien äkillinen muuttuminen: esimerkiksi syrjäytetty unionikuningas Eerik Pommerilainen (1381–1459, kuninkaana 1412–1439) päätyi Gotlantiin elättämään itseään merirosvouksella.⁶

Unioniajan – ja jo sitä edeltäneen kehityksen Ruotsissa – ”eliitin” toimijuuden voi nähdä tasapainotteluna vahvan kuninkaanvallan ja ylimystön

4 Valtaneuvoston vallasta ks. Schück 2005; valtaneuvoston kokoonpanosta ks. Gillingstam 2009.

5 Harrison 2010, 79–82; Hockman 2006.

6 Unioniajan politiikasta ks. Enemark 1986; Korpela 2004, 124, 149–151.

sukuvallan välillä. Unionivaltakunnan syntyä on perusteltu juuri eliittisukujen eduilla, mutta näkökulmat vaihtelevat. Myös kuninkaanvallan tai Itämeren kauppaa hallinneen Hansan vallan rajoittamista on ehdotettu perusteiksi unionin synnylle. Vahva ja keskittynyt kuninkaanvalta oli eliittisukujen etujen vastaista, mutta toisaalta keskinäinen kilpailu esti vallan keskittymisen yhden sukuryhmän käsiin. Suvut itsessään olivat ylijaraisia toimijoita, sillä eliittisuvuilla oli maaomistuksia ja avioliittositeitä yli valtakuntien rajojen.⁷

Ylimyssukujen toimivalta ei ollut institutionalisoitunutta, mutta tehokasta se ajoittain oli. Eliittisuvut saattoivat perua hallitsijalle annetun uskollisuudenvalan ja siten, etenkin liittoutuessaan kuningasta vastaan, käytännössä erottaa hallitsijan. Valtaneuvoston vaatimukset kuninkaan valtaoikeuksia rajoittavasta hallitsijanvakuutuksesta olivat unioniaikana tyypillisiä. Sukujen valta oli toisaalta myös niiden toiminnan rajoite: pelko jonkin ylimyssuvun ylivallasta johti toistuvasti Ruotsin valtakunnan ulkopuolisten miesten kuninkuuteen unioniaikana. Kuninkaat myös saattoivat käyttää hyväkseen suuraatelin sisäisiä ristiriitoja omien valta-yrkimystensä ajamisessa.⁸

Hallitsijoiden tavoitteena oli lisätä oman sukunsa mahtia ja lujittaa kuninkaan valtaa – sekä mahdollisesti saada aikaan perintökuninkuuteen nojaava järjestelmä. Aikakauden ajattelumallissa kuninkaan valta tuli Jumalalta, mutta käytännössä hallitsijoiden asema osoittautui varsin horjuvaksi. Lakikokoelmat ja privilegio- eli erioikeuskirjeet olivat kuninkaan vallan manifestaatiota. Ne olivat merkki siitä, että kuninkaan valta oli muiden yläpuolella ja hallitsija oli oikeutettu määräämään toiminnan rajoista. Keskiajalla kuninkailta oli kuitenkin suhteellisen vähän keinoja valvoa sääntöjensä ja määräystensä toteuttamista, sillä tehokasta hallintokoneistoa ei ollut. Kuninkaan valta oli läsnä lähinnä linnanpäälliköiden kautta.⁹

Ruotsissa patriotismi syntyi 1400-luvulla, kun yleinen kiinnostus yhteisiä etuja ja instituutioita kohtaan kasvoi ja sai uusia ilmaisukanavia.¹⁰ Valta keskittyi voimakkaasti yhdelle henkilölle vasta vuosisadan lopulla. Unioninkriisin aikana valtionhoitaja Sten Sture vanhempi (1440–1503) keskitti itselleen valtaa enemmän kuin unionikuninkaalla oli ajateltu olevan. Siten hän raivasi tietä uuden ajan alun uudistuksille ja Kustaa Vaa-

7 Korpela 2004, 299; Anthoni 1970.

8 Enemark 1986.

9 Korpela 2004, 232; Suvanto 1985, 96, 111, 118, 134, 179, 221.

10 Cederholm 2007, 390–391.

san (1523–1560) keskitetylle kansalliselle monarkialle. Oletettavasti Sten Sture vanhempi ei vielä toiminut erityisen tavoitteellisesti vallan keskittämisessä, mutta Sten Sture nuoremman (1493–1520) sen sijaan katsotaan pyrkineen päämäärähakuisesti eroon sekä unionin että piispojen vallasta. Sten Sture nuorempi siis pyrki kansalliseen keskitettyyn ruhtinasvaltaan, kuten moni muukin ruotsalaisylimys ennen häntä 1400-luvulla. Valtaeliitti kuitenkin edelleen vastusti tällaisia pyrkimyksiä ja haki tukea valtakunnan ulkopuolelta. Vasta Kustaa Vaasa onnistui vakiinnuttamaan kansallisen keskitetyn vallan varsinaiseksi järjestelmäksi. Osaltaan tähän vaikuttivat yhteiskunnalliset olosuhteet, esimerkiksi uudenlaisten aatteiden leviäminen. Myöhäiskeskiaikaan ajoittuu Euroopassa laajemminkin nouseva kansallistunto, joka ilmeni Pohjolassa ylikansallisen unionin kannatuksen romahtamisena. Ruotsissa unioniuskon tilalle nousivat keskustelut valtakunnan integriteetistä ja rajojen vahvistamisesta.¹¹

Keskiajalla kuninkaan ja muun eliitin valta ja poliittinen toimijuus kyttyivät linnojen hallintaan, sillä ne kontrolloivat paikallistasolla kruunun resursseja. Tämän vuoksi oikeus päättää linnojen hallinnasta ja niiden suhde keskushallintoon oli olennaisen tärkeä, ja linnojen hallinta oli usein hallitsijan ja muun ”eliitin” välisten kiistojen taustalla. Unionikauden alussa valittu hallitsija Margareeta ja häntä seurannut Eerik Pommerilainen keskittyivät pitämään linnat suoraan keskushallinnon alaisena läänitysten sijaan, ja myös voutikaudet pyrittiin pitämään pitkinä.¹² Ruotsissa tyytymättömyys Eerikiin oli suurta, sillä hänen sotapolitiikkansa ja kotimaisen maallisen sotilasarälssin ulkopuolisten luotettujen miesten suosiminen juuri linnojen läänityksissä herätti vastustusta. Tilanne ei sinänsä ollut uusi tai varsinaisesti unionivaltaan liittyvä, vaan samanlaisia syytöksiä oli esitetty jo 1300-luvulla – silloinkin taustalla lienee ollut vähintäänkin osittain ruotsalaisen rälssin etujen ajaminen.¹³

Keskiajalla koko Suomi, tuolloin Itämaaksi kutsuttu alue, oli harvoin läänitetty samalle henkilölle. Päinvastoin keskushallinto jopa pyrki varmistamaan, ettei näin ollut. Niinpä esimerkiksi Ruotsin kruunua havigellut Karl Knutsson (Bonde, Kaarle Knuutinpoika) (1408/09–1470) joutui valitsemaan Turun ja Viipurin läänitysten välillä Kristofferin (1416–1448, kuninkaana 1441–1448) tultua kuninkaaksi. Karl Knutsson valitsi Viipurin todennäköisesti linnaläänin haltijan itsenäisen aseman ja sotilaallisen

11 Suvanto 1985, 163, 173, 177; Korpela 2004, 315.

12 Salminen 1994, 135–136.

13 Lönnroth 1969, 83–111.

painoarvon vuoksi. Viipurin linna oli alueellinen mahtitekijä, mikä korosti linnasta vastuussa olleen henkilön asemaa. Viipurin linnan läänitys oli valtakunnallisestikin merkittävä alueen sotilaallisen tärkeyden sekä läänityksen haltijan taloudellisen ja poliittisen itsenäisyyden vuoksi. Linnan haltija käytti itsenäisesti alueelta saadut verotulot ja oli alueen ylin oikeudenjakaja. Viipuri oli tärkeän kauppareitin varrella ja toistuvasti konfliktissa ympyröivien tahojen kanssa. Valtakunnallisesti sen sotilaallinen merkitys korostui silloin kun itärajalla oli levotonta.¹⁴

Linnojen lääninhaltijat kuuluivat valtakunnan valtaeliittiin. Läänityksinä linnoja saattoivat hallita myös naiset, etenkin lesket. Suomalaiset rälssimiehet toimivat toisinaan linnoissa päällikköinä, mutta tällöin he olivat tilivelvollisia kuninkaalle tai valtionhoitajalle eivätkä nauttineet läänityksistä vapaina palveluslääneinä. Sen sijaan muissa viroissa, kuten tuomareina ja vouteina, oli suomalaista rälssiä; toisaalta näissä viroissa saattoi palvella myös aatelittomia. Virka olikin varmin keino sosiaaliseen nousuun ja yhteiskunnallisen aseman ylläpitoon.¹⁵

Aiemmin sosiaalinen liikkuvuus syntyperäisiksi ymmärrettyjen säätyjen välillä nähtiin jähmeäksi. Nykyisen tulkinnan mukaan rälssi oli veraten avoin vielä keskiajalla: talonpojistosta noustiin papistoon ja kaupunkien porvaristossa oli sosiaalista liikkuvuutta eri suuntiin. Avioliitot ja niiden luomat verkostot vaikuttivat myös säätykiertoon. Keskiajalla verovapauden sai ratsumiehen varustamista vastaan, joskaan se ei ollut periytyvä asema. Kruunun aseman vahvistumisella ja valtiollisten rakenteiden luomisella uuden ajan alussa oli vaikutuksensa myös yhteiskuntaryhmien muotoutumiseen. Rälssi alkoi sulkeutua ja tiettyjen viranhaltijoiden, kuten sosiaalisena väliryhmänä tärkeän voutikunnan, merkitys alkoi korostua.

Keskiajalla maallisella rälssillä ei ollut yhteisenä säätyinä annettua privilegiojulistusta, vaan statuksen osoituksena oli henkilökohtainen rälssikirje. 1400-luvulla tämän rinnalle tulivat sukuvaakunat, mutta aateli sanana syntyi vasta 1500-luvulla.¹⁶ Käytännössä ratsusotilaan kustantaminen oli armeijan kustannuksiin osallistumista. Historiantutkija Jukka Korpela näkee keskiaikaisen rälssin ennen kaikkea veronmaksujärjestelmänä eikä

14 Salminen 1994, 140; Korpela 2004, 153; Karl Knutssonin valtakunnanpolitiikasta ks. Harrison 2006. Ks. myös Lönnroth 1969, 232–341; Viipurin merkitys Karl Knutssonin poliittisissa pyrkimyksissä ks. Pirinen 1949, 250.

15 Anthoni 1970, 125–143.

16 Suvanto 1985, 183.

niinkään säätyluokituksen osana: rälssi liittyi etenkin valtakunnan reuna-alueilla uuden vallan levittämiseen. Paikalliset talonpojat ryhtyivät rälssiin sen ollessa kannattavaa ja integroituiivat siten valtaan.¹⁷ Säätykierto toimi myös toiseen suuntaan: 1400-luvun unionikriisi puolitti Ruotsissa rälssin, sillä oli halvempaa maksaa veroja kuin pitää yllä kallista ratsumiestä, joten rälssistä siirryttiin takaisin talonpoikaistoon. Rälssi itsessään oli yhteiskuntaryhmänä heterogeeninen. Se muodosti monikerroksisen joukon, jonka alin osa ei suuresti eronnut talonpoikaistosta, mutta ryhmän korkein ylimystö omisti laajoja maaomaisuuksia ympäri valtakunnan.¹⁸

Piispat uskonnollisina ja poliittisina toimijoina

Keskiajan Pohjolassa uskonnollinen valta ja uskonnollisten toimijoiden roolit olivat tarkemmin määriteltyjä ja vakiintuneempia kuin maallisen vallan organisaatioissa. Katolinen kirkko oli ylikansallinen toimija, joka loi yhtenäisyyttä kulttuurin, opin ja ideologian sekä oikeudenkäytön saralla koko läntiseen Eurooppaan. Piispat olivat maallisen hallitsijansa alamaisia mutta myös – poliittiselta kannalta katsoen – ylikansallisen valtakoneiston osia. Hengellisen vallan ja auktoriteetin ohella keskiaikaisilla piispoilla oli tyypillisesti myös huomattavaa taloudellista ja poliittista valtaa, jota kirkon organisaatio vielä tuki. Kirkko instituutiona oli vuosisatoja vanhempi kuin Pohjolan kuningaskunnat, ja sen hallinto oli vakiintunut. Hallinnon organisoinnin ja tehostamisen saralla paavin kuuria eli katolisen kirkon keskushallinto oli myöhäiskeskiajalla tiennäyttäjä, josta maalliset hallitsijat ottivat oppia.

Suomen alue muodosti yhden hiippakunnan, ja nimenomaan kirkko toimi tuolloista Suomen aluetta yhdistävänä tekijänä. Tärkein hengellisen eliitin toimija Suomessa oli Turun hiippakunnan piispa. Kirkon hierarkiassa hän oli alisteinen Uppsalan kirkkoprovinsin johtajalle, Uppsalan arkkipiispalle sekä luonnollisesti paaville. Turun hiippakunnan piispat onnistuivat kuitenkin 1400-luvulla toimimaan suhteellisen itsenäisesti eivätkä kuninkaata, arkkipiispat tai paavit juuri puuttuneet esimerkiksi alueen virkanimityksiin.

Paavin ja kirkon valta ulottui hallinnollisissa asioissa myös Pohjoilaan. On tiedossa, että täältäkin tehtiin Paavin kuurian oikeusistuimiin

¹⁷ Korpela 2004, 218.

¹⁸ Myrdal 2011, 90–100; Korpela 2004, 218–220.

anomuksia erioikeuksista. Yksi anojista oli Turun piispa Konrad Bitz (piispana 1460–1489), joka oli aktiivinen poliittinen toimija unionivaltakunnan sisäisissä levottomuuksissa. Hän sai unionikuningas Kristian I:lta (1426–1481, Ruotsin kuninkaana 1457–1464) suojeluskirjeen ja hyväksyi läänityksen kiitokseksi uskollisuudestaan poliittisissa kiistoissa. Piispa Konrad oli tukenut kuningasta tämän vangittua Uppsalan arkkipiispan, siis Konradin esimiehen. Piispan tavoitteena saattoi olla unionin säilyttäminen sisäpoliittisessa kriisissä, mutta samalla hän rikkoi kirkon sääntöjä vastaan muun muassa osallistumalla sotajoukkojensa välityksellä verenvuodatukseen ja joutui anomaan toimiaan anteeksi paavilta.¹⁹

Piispan osallistuminen poliittisiin kiistoihin ei ollut mitenkään poikkeuksellista Suomessa tai laajemminkaan kristikunnassa. Turun piispan toimivaltaa valtakunnan tasolla korosti se, että hän kuului valtaneuvostoon ja verotulojen ansiosta oli yksi Suomen alueen rikkaimmista miehistä. Turun piispa hallitsi Kuusiston linnaa sekä omaa sotaväkeään, minkä ansiosta hän rinnastui lääninherroihin.²⁰ 1400-lukua on pidetty mahtipiispojen aikana, jolloin erityisesti Magnus Olai (Maunu Tavast, 1357–1452, piispana 1412–1450) osallistui aktiivisesti myös valtakunnan politiikkaan sovitellen unionikiistoja.²¹ Varsinkin varhaisempi kansallishenkinen historiankirjoitus on korostanut piispojen merkitystä Suomen kehitykselle. 1400-luvun mahtipiispat on usein nähty nimenomaan suomalaisina vaikuttajina, Ruotsin eliitistä erillisinä toimijoina ja Suomen erityisaseman luojina – ellei peräti itsenäisyyden esitaistelijoina. Etenkin Magnuksen asemaa ja vaikutusvaltaa on alleviivattu, ja hänet on nähty lähes Länsi-Suomen sijaishallitsijan roolissa.²² Varhaisen historiografian pontimina lienee ollut halu löytää menneisyydestä nykyisen Suomen valtion juuret sekä paikantaa maamme kehitykseen vaikuttaneita merkimmiehiä ajalta, jolloin Suomi oli osa Ruotsia. Suhteellisen itsenäisessä asemassa olevat piispat tarjosivat tähän parhaat mahdollisuudet.²³

Toisaalta piispat myös itse retoriikassaan viljelivät tukea hierarkialle ja korostivat kristittyjen alamaisuutta piispalle – ja kuninkaalle. Hengellinen valta kirkkoineen ja kirkonmiehineen saattoi olla kruunua konkreettisemmin läsnä ihmisten arjessa, ja siksi sen tuki oli maallisen vallan

19 Salonen 2001, 232.

20 Turun piispan taloudellisesta asemasta ks. Seppälä 2012, 84–102.

21 1400-luvun mahtipiispoista Magnus Olaista ja Olaus Magnista ks. Palola 1997.

22 Suvanto 1985, 150.

23 Historiografiasta ks. Eilola & Salonen 2014, 56–66; Hanska 2005, 61–68; vrt. Jaakkola 1944; Pirinen 1947.

vakiintumisprosessissa olennaisen tärkeää. Toisaalta myös maallinen valta tuki kirkkoa sen toimissa – valtasfäärien erottelu ei siis ole yksinkertaista. Tämä on nähtävissä jo ”ristiretkissä”, joilla kristinuskoa ja verotusoikeutta levitettiin Suomen alueella yhtäaikaaisesti ja maallisen vallan vakiinnuttamisprosessi jatkui vielä läpi koko keskiajan. Ristiretkipropropagandaa käytettiin myös myöhemmissä sodissa Novgorodia ja Moskovaa vastaan. Toisinaan nimenomaan piispat olivat tällaisen retoriikan aktiivisia hyödyntäjiä.²⁴

Hengellisen ja maallisen vallan toisilleen antama tuki ei ollut varauksetonta tai ristiriidatonta. Toisinaan vuorovaikutus kääntyi keskinäiseksi kilpailuksi, sillä sekä kirkollisen että maallisen hierarkian yläporras polveutui samoista eliittisuvuista. Suvut kamppailivat joko keskenään tai kuninkaan vallan vahvistumista vastaan. Piispojen poliittinen rooli korostui Ruotsin valtakunnassa 1400-luvun unionikiistoissa, kuten edellä esitetty esimerkki Turun piispa Konrad Bitzistä osoitti. Vastaavia valtakamppailuja löytyy Suomen historiasta useampiakin. Kuningas Kristian I esimerkiksi vangitutti arkkipiispa Jöns Bengtssonin (Oxenstierna, Jöns Pentinpoika), joka oli ollut syrjäyttämässä edellistä kuningasta, Karl Knutssonia. Arkkipiispa oli aikanaan ajautunut riitoihin Karl Knutssonin kanssa, ja sama toistui seuraavankin kuninkaan kanssa. Vastareaktion Kristian vangitutti arkkipiispan, mutta joutuikin itse siirtymään syrjään Linköpingin piispan johtaman kaappauksen takia 1464. Tämän jälkeen Karl Knutsson valittiin jälleen Ruotsin kuninkaaksi – arkkipiispan liittolaisten ja etenkin hänen vaikutusvaltaisen Oxenstierna-sukunsa myötävaikutuksella.

Reformaation myötä piispojen itsenäisyys politiikan saralla heikkeni. Valta keskittyi aiempaa selvemmin kuninkaalle, ja kirkosta tuli kansallinen instituutio. Piispat esimerkiksi nimitti paavin sijasta kuningas, eikä kirkonmiehillä ollut enää yleiseurooppalaista organisaatiota asemansa tukena. Piispoista tuli siis selvemmin kuninkaalle alisteisia toimijoita, mutta heidän poliittinen toimintansa kuitenkin jatkui koko käsiteltävän ajanjakson.

Luostarit ja pyhimykset yhteiskuntaa rakentamassa

Keskiajalla luostarit olivat oppineisuuden ja hengellisen elämän keskuksia, mutta niillä oli myös huomattavaa taloudellista valtaa, ja toisinaan

24 Korpela 2004, 108–110, 309; Salminen 2013, 455–459.

maaomaisuuksiensa ja opetustoimintansa kautta poliittistakin valtaa. Luostarit olivat itsenäisiä toimijoita ja toivottuja liittolaisia niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa. Verkostoitumista ja vuorovaikutusta luostareiden kanssa pidettiin yllä erilaisin lahjoituksin. Luostareille lahjoitettiin maata ja arvoesineitä. Vastalahjaksi lahjoittajat toivoivat saavansa kytköksen hengelliseen sfääriin. Tällaisena kytköksenä saattoi toimia esimerkiksi hengelliselle uralle lähtenyt perheenjäsen tai munkkien ja nunnien rukoukset. Toiveissa saattoi myös olla tuen saaminen poliittisissa kiistoissa – vähintäänkin retorisen avun osalta. Suomen alue oli myöhäisen kristillistymisen vuoksi erityisasemassa, sillä vanhoilla perinteisillä luostarijärjestöillä ei ollut täällä luostareita.

Ruotsin valtakunnassa birgittalaisjärjestön Vadstenan luostari oli keskeisessä asemassa. Se omisti laajoja maa-alueita ja oli vahvasti kytköksissä poliittiseen eliittiin. Luostari ei etenkään 1400-luvun alussa kaihtanut ottaa kantaa poliittisiin tapahtumiin. Vadstenan luostaria voikin pitää suhteellisen autonomisena toimijana, joka oli hallitsijoille ja eliitille tärkeä kontakti ja liittolainen. Vadstenan luostaria johti abbedissa, joten se ei ollut vain miehisen toiminnan aluetta. Luostarin veljien saarnoissa itsenäisyys ja aktiivisuus näkyivät esimerkiksi poliittisina neuvoina päättäjille. Konkreettisesti Vadstenan vaikutusvalta ilmeni siinä, että valtaneuvosto kokoontui luostarissa usein. Läheiset suhteet eliittiin kääntyivät kuitenkin Vadstenan valtaa ja suorastaan autonomiaa vastaan unionin sisäisissä kiistoissa. Sotivilla kuninkailla Kristian I:lla ja Karl Knutssonilla oli molemmilla läheiset suhteet Vadstenaan, mutta he myös hyväksikäyttivät luostaria poliittisissa pyrkimyksissään. Sten Sture vanhemman noustua valtionhoitajaksi Vadstena menetti johtoasemansa, sillä uusi valtionhoitaja tukeutui politiikassaan enemmän Uppsalan arkipiispaan.²⁵

Vadstenan perustajat ja luostarin ensimmäiset tukijat olivat valtakunnan maallista ja hengellistä eliittiä, ja tämä ryhmä myös kontrolloi unionin perustamisen alkuvaiheita. Eliitti tarvitsi vahvaa instituutiota oman asemansa korostamiseen, mikä johti Vadstenan tärkeään poliittiseen rooliin etenkin 1400-luvun alussa. Myös Naantalın luostarin perustamisessa oli mukana paikallinen eliitti: perustamis päätöksen teki Ruotsin valtaneuvosto vuonna 1438, mutta lopullisen rakennuspaikan lahjoitti ritari Hen-

25 Vadstenan munkkien saarnojen poliittisesta retoriikasta ja sen muutoksesta 1400-luvun kuluessa ks. Berglund 2003; Vadstenan luostarin kronikan poliittisesta retoriikasta ks. Gejrot 2015, 131–147.

rik Klasson Djäkn (Henrik Klaunpoika Djäkn).²⁶ Suomalainen rälssi ja porvaristo lahjoittivat luostarille maata ja omaisuutta ja laittoivat lapsiaan munkeiksi tai nunniksi, mutta Naantalin luostarilla ei ollut yhtä merkittävää poliittista roolia kuin emäluostarillaan, pyhän Birgitan itsensä perustamalla Vadstenalla. Toisaalta valtakunnan Suomen puoleinen rälssi ei ollut yhtä varakasta ja vaikutusvaltaista kuin Vadstena tukeva valtakunnan ylin kerros. Naantalin perustamisaikana poliittiset suhdanteet olivat myös muuttuneet, Margareetan ja Eerik Pommerilaisen vakaan hallinnon kausi ohi ja Vadstenakin menetti valtaansa ja suvereniteettiaan välikappaleena kiistoissa unionikuninkuudesta.

Luostarit olivat poliittisia toimijoita Suomenkin puolella valtakuntaa. Virossa sijaitsevalla Padisen sisterssiläisluostarilla oli maaomistuksia Uudellamaalla, ja kiistat niiden käytöstä eivät rajoittuneet vain hengellisen säädyn sisälle vaan vetivät mukaan maallisen eliitin edustajia aina hallitsijoita myöten. Padisen luostari oli merkittävä kirkollinen poliittinen toimija Baltian alueella, ja se oli saanut 1300-luvun puolivälissä Porvoon patronaattioikeuden eli oikeuden seurakuntapapin nimittämiseen ja nautintaoikeuden Vantaanjoen lohiapajille. Tällä oli paitsi laajempia taloudellisia vaikutuksia myös poliittisia ulottuvuuksia. Luostari kiisteli useaan otteeseen patronaattioikeudesta ja lohenkalastusoikeudesta Turun piispan kanssa ja luopui niistä lopullisesti vuonna 1428. Kilpailu taloudellisista eduista ja arvovallasta hiippakuntapapiston ja sääntökuntalaisten kesken ei ollut mitenkään poikkeuksellista muualla Euroopassakaan. Kiistoissa ei liene kuitenkaan ollut kyseessä ”[v]ieraan kirkollisen mahdin tunkeutuminen maamme alueelle”²⁷, vaikka Padisen sisterssiläismunkit Baltian eliittisuvuista pääosin tulivatkin. Hiippakunnan yhtenäisyyden ohella Padisen patronaatti- ja nautintaoikeudet liittyivät hallinnollisiin ratkaisuihin, jotka koskivat esimerkiksi kruunun uudisasutuspolitiikkaa ja taloudellista etua. Kyse oli toisin sanoen siitä, kenellä oli oikeus hyödyntää alueen tuottoa ja kerätä niistä veroa.²⁸

1400-luvulla myös pyhimyskultit olivat tärkeitä politiikan ja yhteiskunnan organisoitumisen välineitä, eikä niissä ollut kyse vain hengellisyydestä. Kultit valjastettiin poliittisen propagandan ja retoriikan välineiksi jo varhain: maalliset hallitsijat käyttivät pyhimyskultteja pönkittääkseen omia valtapyrkimyksiään. Pohjolassa maallinen valta ja pyhyiden käsite

26 Naantalissa tuotetusta kirjallisuudesta ks. Lamberg 2007.

27 Suvanto 1985, 204.

28 Padisen luostarin maaomistuksista ja muista eduista ks. Salminen 2013, 455–512.

olivat toisiinsa sidoksissa, ja ajallisesti läheiset ”omat” pyhimykset olivat tyypillisesti kuninkaita tai piispoja. Pyhimykset ja pyhimyskulttien käytännöt toimivat aktiivisesti myös yhteiskunnan muilla tasoilla. Kulttien avulla pystyttiin ilmentämään patrioottista ylpeyttä, poliittisia liittolaisuuksia ja dynastista jatkuvuutta niin Pohjolassa kuin muuallakin Euroopassa. Toisaalta soturikuninkaista, käännättäjäpiispoista tai varhaiskristillisistä marttyyrineitsyistä tuli täällä etenkin karjan suojelijoita, ja monet kultteihin liittyvät rituaalit linkittyivät maatalouden etappeihin, vuodenvuorokiertoon ja karjanhoitoon. Pyhimykset olivat siis sekä koko yhteiskuntaa koskettavia makrotason toimijoita että tukijoita ja auttajia ihmisten arjessa.

Pyhimyksiä kunnioitettiin ja heidän apuaan anottiin, mutta pyhimyksiä tai heihin liitettyjä symboleita käytettiin tietoisesti politiikankin välineinä. Jo ennen valtiunionia pohjoiset pyhimyskuninkaat, Tanskan Knut, Norjan Olavi ja Ruotsin Eerik, esitettiin yhdessä manifestoimassa jumalallista siunausta alueelle, mutta asetelman tarkoitus oli myös korostaa valtakuntien linkkejä. 1400-luvun alkupuolella Pyhä Eerik, 1100-luvulla hallinnut ja dynastisissa välienselvittelyissä kuollut kuningas, nousi kansalliseksi symboliksi Ruotsissa, ja esimerkiksi kuninkaat vanhoivat virkavalansa Jumalan, Neitsyt Marian ja Pyhän Eerikin nimeen. Patrioottista symboliikkaa voi nähdä myös Eerikin roolissa 1430-luvun kapinassa, jolloin kapinajohtaja Engelbrekt liitettiin menneisyyden pyhimysmäiseen johtajaan. Pyhän Eerikin kultti toimi yhdistävänä tekijänä niin maallisen ja kirkollisen eliitin kuin porvariston ja talonpoikienkin välillä. Kun esimerkiksi Karl Knutsson yritti vakiinnuttaa asemaansa, hän väitti – ilmeisesti väärin perustein – polveutuvansa äidinpuoleisen isoisänsä kautta Eerikistä. Näin Knutsson yritti legitimoida kuninkuuttaan dynastisella jatkuvuudella ja polveutumisella pyhimyksestä.²⁹

Eerikiä käytettiin vuosisadan lopulla tanskalaisvastaisessa propagandassa, ja hänen rinnalleen nousi Pyhä Yrjö, jota myös hyödynnettiin eliitin poliittisten pyrkimysten välineenä ja liittolaisena. Myöhäiskeskiajalla Pyhä Yrjö, varhaiskristillinen marttyyri ja ritari, oli eri puolilla Eurooppaa ritarisäädylle sekä roolimalli että säätyperusteinen patronus. Ruotsissa näkyvin jäännös tästä on Tukholman suurkirkon Pyhän Yrjön patsas, jossa Sten Sture vanhemman kasvoinen Yrjö lyö lohikäärmeen, siis Tanskan.

29 Eerikin kultista ks. Krötzl 1994; Fröjmark 1992. Kultin poliittisista kytköksistä ks. Oertel 2016; Sands 2008, 203–238.

Patsas on pystytetty kunnioittamaan Brunkebergin taistelua, jossa Sten Sture joukkoineen löi Kristian I:n vuonna 1471. Patsaan pienoismalleja löytyy Suomenkin kirkoista.³⁰

Samanlaista alueellista ylpeyttä manifestoitii Suomen puolella Pyhän Henrikin kautta, mutta täällä propaganda kohdistui ennen kaikkea hiippakunnan kunniaan ja yhtenäisyyteen. Alueen ensimmäisen piispan kulttia kehittivät nimenomaan hänen seuraajansa, Turun piispat. Kultin kukoistus osuu 1400-luvulle.³¹ Suomen puolella kunnioitettiin myös Pyhää Eerikiä, koko valtakunnan patronusta, mutta täällä kultti ei kuitenkaan mitä ilmeisemmin saanut sellaisia patrioottisia elementtejä kuin Ruotsissa. Sekä Eerik että Henrik toimivat tänäkin päivänä sekä vallan että paikallisen identiteetin symboleina: Eerik on kuvattu Tukholman kaupungin vaakunaan, Henrik tai häneen liittyvät elementit taas koristavat useaa Lounais-Suomen kunnan vaakunaa. Piispa Henrikin irti leikattu sormi on myös edelleen kuvattu Turun tuomiokapitulin sinetissä. Tarve legitimoida valtaa ja yhteiskunnan hierarkioita jumalallisella oikeutuksella ei poistunut reformaation myötä. Kustaa Vaasa seuraajineen vain valitsi toisenlaiset menetelmät kuin keskiajan hallitsijat.

Piispuuden murros ja jatkuvuus

Kuten edellä on esitetty, keskiajalla piispoilla ja kirkon edustajilla oli huomattavasti valtaa myös maallisissa kysymyksissä. Yleinen oletus on ollut, että reformaation tulos – ja kenties ainakin ruotsalaisen reformaation tarkoitus – oli myös poistaa tai radikaalisti vähentää tätä maallista, poliittista valtaa ja näin keskittää poliittinen, sotilaallinen ja taloudellinen valta kunninkaalille. Reformaation tavoitteet saivat aikaan käytännön muutoksia: piispojen läänitykset peruttiin ja mahdollisuudet sotilaalliseen aktiivisyyteen kumottiin, Kuusiston piispanlinna hajotettiin ja kirkon taloudellinen asema tuhottiin kirkkoreduktioilla, joiden myötä kirkko menetti suuren osan laajasta maaomaisuudestaan.

Viimeaikainen tutkimus on kuitenkin kyseenalaistanut ja kyseenalaistamassa näkemyksen piispojen heikentyneestä valta-asemasta. Nykytutkimuksen valossa piispojen poliittinen valta näyttää säilyneen huomattavana koko 1500- ja 1600-lukujen ajan, vaikka työnjako saattoi muuttua

30 Sands 2008; Oertel 2016, 204–222.

31 Heikkilä 2005.

ja piispojen valta kohdistui suuremmalta osin sisäpolitiikkaan. Tuolloista ulko- ja sisäpolitiikkaa oli tosin melko vaikea erotella toisistaan. Samalla on huomattava, että kirkko toimi aktiivisesti yhteistyössä kruunun kanssa. Kirkon tehtävänä oli legitimoida kuninkaan valtaa ja auttaa kruunua myös ulkopoliittisissa pyrkimyksissä: pappien saarnatuolista lukemat julistukset ja tiedonannot, saarnat ja myöhemmin erityiset rukouspäivät palvelivat tätä tarkoitusta.³² Samalla tällainen aktiivinen vaikuttaminen tarjosi piispoille mahdollisuuden ujuttaa myös omia poliittisia pyrkimyksiä mukaan kirkon toimintaan. Niinpä kirkko tai piispat, jotka aina eivät olleet keskenään yksimielisiä, ajoivat enemmän tai vähemmän hienovaraisesti haluamiaan ulkopoliittikan suuntia myös esimerkiksi Juhana III:n ja Kaarle IX:n valtakausilla. Kaarle IX:n kaudella piispa Ericus Erici Sorolaisen ja kuninkaan välit pysyivät epäluuloisina. Ericus oli aikanaan kannattanut Juhanan luterilaisia ja katolisia piirteitä yhdistämään pyrkineen Punaisen kirjan mukaista messua ja ollut näkemystensä vuoksi jopa vangittuna.

Vuorovaikutus piispojen ja hallitsijoiden välillä kulki kuitenkin molempiin suuntiin. Kaarlen IX:n ja 30-vuotisen sodan aikana Ruotsi pyrki kaikkien luterilaisten johtajaksi. Tällöin Ruotsin kirkko omaksui tarkoituksella sopivan keskittien linjan luterilaisuudesta. Samalla rajaa vedettiin sekä kalvinisteihin että katolisiin.³³ Tähän kehitykseen kuului se, että kirkon johdosta ja työntekijöistä tuli entistä selvemmin kruunun virkamiehiä, joiden tehtäviin maallisten asioiden hoito itsestään selvästi kuului. Kirkon edustajien piti siis sitoutua kirkon oman arvojärjestelmän lisäksi myös kruunun tai kehittyvän valtion arvoihin ja periaatteisiin. Papit olivat julkisen vallan käyttäjiä ja palvelijoita. Kirkon valta ei siis edelleenkaan rajoittunut pelkästään hengelliseen. Kirkko organisoi sosiaalipolitiikkaa, verotusta, köyhäinhoitoa ja avioliittokulttuurin ohjaamista. Se johti koulutuspolitiikkaa ja kulttuuria ylipäänsä sekä osallistui organisoimaan suurta osaa paikallishallinnosta, kuten verotusta ja sota-väenottoja. Pappien piti saarnoissaan puolustaa kruunun politiikkaa ja esimerkiksi sodankäyntiä, mutta tämä ei poistanut purevaakaan kritiikkiä. Arvostelua esitettiin sekä suoraan maallisia johtajia kohtaan että kirkon sisällä ja myös sanankuulijoille saarnastuoleista. Kirkon taloudellisen vallan rapautuminenkin jäi 1500-luvun kirkkoreduktiostahuolimatta vaillinaiseksi.³⁴

32 Laine 1996.

33 Laasonen 1998.

34 Hiljanen 2017.

Reformaatioajan piispoille on annettu suuri merkitys ”suomalaisuuden”, etenkin suomen kielen mutta jossain määrin myös ”Suomen (luterilaisen) kirkon”, luojina. Varsinkin Mikael Agricolan työtä *ABC-kirjan* ja katekismuksen sekä virsikirjan kääntäjänä ja sitä kautta ”suomalaisen” kirjallisuuden luojana on korostettu. Reformaation historian tutkimus onkin paljolti keskittynyt ”suurmiehiin” eli kirkon johtoon ja suomalaisiin piispoihin.³⁵

Historiantutkimuksessa usein esitetään, ettei luterilaisen kirkon organisaation tai uskonopetuksen uudistaminen ollut mahdollista, sillä Kustaa Vaasan konfiskaatiopolitiikkaan sopeutuminen vei kirkon johdolta uudistamiseen vaadittavat resurssit. Toisaalta on myös ajateltu, että Turun ja Viipurin reformaatioajan piispat olivat lähinnä ”kohtuulinjan” reformaattoreita. Tämän vuoksi uskonnollinen kehitys Suomessa olisi ollut rauhallisempaa – sekä hitaampaa että sopuisempaa – kuin Pohjanlahden länsipuolella. On jopa luonnehdittu, että Agricolalla olisi ollut ruotsalaisia kollegoitaan paremmat edellytykset menestyä. Hän oli pappi jo ennen opintojaan Wittenbergissä, joten hänellä oli realistisempi käsitys seurakuntien käytännön tilanteesta ja edellytyksistä. Lisäksi Agricola opiskeli Saksassa vasta sen jälkeen, kun reformaatio oli jo menettänyt siellä osan vallankumouksellisesta ja radikaalista luonteestaan. Niinpä Agricola olisi tuonut mukanaan aavistuksen verran konservatiivisemmän version luterilaisesta uudistuksesta kuin ruotsalaiset edeltäjänsä. Toisin kuin aikaisemmassa tutkimuksessa on annettu ymmärtää, Agricolan realismi yltyi myös valtiopolitiikkaan. Aiemmin hänen on sanottu ”hillinneen itseään” osallistuessaan Kustaa Vaasan konfiskaatiopolitiikkaan. Viimeisin tutkimus kuitenkin esittää Agricolan paitsi kuninkaalle lojaalina myös hallinnollisesti ja sisäpoliittisesti aktiivisena valtion kehittäjänä: hän esimerkiksi yhtenäisti valtakunnan liturgiaa, käänsi lakitekstejä ja osallistui diplomaattina valtakunnan laajennussuunnitelmiin itärajalla.³⁶

Maallikoiden uskonnollinen toiminta

On ajateltu, että teoriassa reformaatio tuotti – tai pyrki tuottamaan – jyrkän muutoksen maallikoiden uskonnolliseen toimijuuteen. Martti Luthe-

35 Heininen 1974; 2007; 2012; Pirinen 1991, 287–318; Häkkinen 2012a; 2012b; Alaja 2014.

36 Renvall 1949, 300–305; Lavery 2017.

rin yleinen pappeus teki maallikkouskovasta itsenäisen toimijan omassa jumalasuhteessaan tavalla, jota protestantit eivät pappia tai pyhimystä välittäjänä käyttävässä katolisuudessa yleensä nähneet mahdolliseksi. Toisaalta on myös oletettu, että uusi oppi riisui uskonharjoittamisen monista aiemmin käytössä olleista tavoista ja rituaaleista, jotka eivät olleet olleet täysin papiston kontrollissa vaan olivat jättäneet itsenäistä toimintatilaa maallikoille. Käytännössä maallikkouskovan toimijuuden muodot kuitenkin muuttuivat reformaation myötä varsin vähän. Kirkossa maallikoille oli reformaatioiden jälkeenkin edelleen pääosin varattu katsojan rooli; muissa uskonnollisissa yhteyksissä taas maallikoiden, niin miesten kuin naisten, toimijuus säilyi aktiivisena.³⁷

Maallikoiden uskonnollisessa toimijuudessa on nähty syntyneen eroja myös siinä, miten keskiaikainen yhteisöllinen toimijuus reformaatioiden myötä muuttui moderniksi yksilölliseksi toimijuudeksi. Teoreettisesti jokainen uskova joutui vastuuseen omasta hyveestään voimatta enää rukouksen tai aneen kautta turvautua kirkon kollektiiviseen hyveen varastoon. Tämä tulkinta kuitenkin liioittelee vahvasti keskiaikaisen uskonnollisen kulttuurin yhteisöllisyyttä henkilökohtaisen uskonnollisuuden kustannuksella ja ylikorostaa reformaatioiden jälkeisen uskonnollisen kulttuurin yksilöllisyyttä. Keskiaikaisten pyhimyskulttien ja pyhiinvaellusten tai katumusharjoitusten rituaalien on esimerkiksi osoitettu olevan hyvinkin yksilöllisiä. Pyhimyksiltä rukoiltiin apua ja suojelusta; pyhimykset olivat väylä jumalalliseen, eikä tähän yhteyteen tarvittu välikäsiä. Kultteihin liittyvät rituaalit saattoivat myös olla hyvinkin individualistista identiteettiä korostavia. Toisaalta reformaation jälkeenkin yhteisö säilyi edelleen tärkeänä: se oli sekä uskonnollisen toimijuuden näyttämö että toimija sinänsä. Yhteisöllisyys konkretisoitui paitsi kirkossa, jossa penkkijärjestys kokosi paikkakunnan sosiaalisen hierarkian ja ehtoollinen uskovien yhteisön, myös kotien ja kylien rituaaleissa ja tavoissa.³⁸

Reformaatioiden jälkeinen uskonnollinen politiikka oli eräänlaista tasapainoilua. Toisaalta merkittävä osa 1500-luvun sekä luterilaisesta että varsinkin kalvinistisesta toiminnasta perustui siihen, että koko yhteisö tuli puhdistaa paheesta ja saastuttavasta tai eriävästä ajattelusta. Muuten harvojenkin synty olisi langennut koko yhteisön ylle. Yhteisön ajateltiin olevan tärkeä osa jumalanpalveluselämää myös hyvässä. Periaatteessa kuka

37 Cameron 1991; Duffy 1992.

38 Pyhiinvaelluksista ks. etenkin Katajala-Peltomaa ym. 2014.

tahansa yksittäinen uskova saattoi milloin vain olla ilman välikäsiä yhteydessä Jumalaan. Samaan aikaan kuitenkin ajateltiin, että Jumala todennäköisemmin kuuli sellaisen rukouksen, johon yhtyivät monet samaan aikaan, samassa paikassa. Tämän vuoksi ympäri Pohjois-Eurooppaa järjestettiin rukouspäiviä, joiden aikana pyydettiin Jumalan varjelusta niin vuodentuloa kuin ulkopoliittikaakin uhkaavien katastrofien varalta. Luterilainen uskova 1500–1600-lukujen Suomessa otti siis yhteyttä Jumalaan itse, ilman pyhimysten tai pappien välitystä, mutta yhdessä kaltaistensa kanssa.³⁹

Suomessa ja Ruotsissa tämä reformaation jälkeinen ajattelumaailma sai omanlaisiaan piirteitä myös valloituspolitiikan myötä. Valtakuntaan liitettyjen alueiden asukkaat harjoittivat toisenlaisia kristinuskon suuntauksia, mikä sai yhteisöt samanaikaisesti valvomaan naapurien syntejä ja kokoontumaan yhteiseen rukoukseen. Tämän lisäksi ryhdyttiin puhumaan siitä, miten omaatuntoa ei voinut pakottaa. Toisuuskoisten oli siis saatava pysyä omassa uskossaan – mutta ”oikeasta” luterilaisuudesta luopuminen oli kiellettyä ja rangaistavaa. Suomessa tämä oli erityisen relevantti kysymys itäisillä alueilla, missä ortodoksiväestöä oli paljon ja rajan muotoutuminen jatkuvasti epävarmaa. Tasapainoilu ääripäiden välillä loi tilaa sekä yksilöille että yhteisötoimijoille ja määritti molempien mahdollisuuksia ja tavoitteita.⁴⁰

Sukupuolella oli suuri merkitys maallisen vallan ohella myös uskonnolliselle toimijuudelle. Teoriassa sekä keskiajan katolisten että lähes kaikkien reformaatioiden jälkeisten teologiin lähtökohta oli, että naisten tuli pysyä hiljaa seurakunnassa. Näin yleensä toimittiinkin, lukuun ottamatta poikkeuksellisia naisia ja poikkeustilanteita, joita myöhäiskeskiaika ja 1500-luvun uskonnollinen kilpailutilanne olivat pullollaan. Pitkin Eurooppaa naiset ottivat ja saivat roolin kilpailevien uskontunnustusten puolustajina. Toiset omaksuivat tämän roolin avoimen näkyvällä ja poliittisella tavalla, kuten esimerkiksi baijerilainen kirjailija Argula von Grumbach, joka puolusti luterilaista uskoa painattamallaan julkisilla avoimilla kirjeillä.⁴¹ Uskonasioissakin aktiivisia julkisia toimijoita olivat tietenkin valtaapitävät kuningattaret, joita myöhäiskeskiajalle ja 1500-luvulle osui Euroopassa useita. Ruotsissa erityisesti Katariina Jagellonica oli

39 Heal 2005; Burnett 2011; Karant-Nunn 1997- Suomessa aiheesta kirjoittanut erityisesti, joskin eri näkökulmista, Laasonen 1977; Laine 2008.

40 Katajala 2005; Laasonen 2005.

41 Mikkonen 2017.

katolisen reformaation aktiivinen hahmo Puolaan ja Roomaan ulottuvine verkostoineen, mutta asemansa vuoksi hän joutui toki toimimaan verho-
tusti ja näennäisesti sisäpiirissä.⁴²

Toisaalta nimenomaan naisten näennäinen ”perhepiirissä toimiminen” oli laajemminkin hyödynnetty katolisen reformaation propaganda-
väline sellaisissa oloissa, joissa katolinen käännytystyö oli kielletty. Juuri
naiset vetäytyivät joko puoliuskonnollisiin laitoksiin, kuten Alankomai-
den ja Belgian begiinitaloihin, tai kotipiireihin. He siis kokoontuivat nä-
ennäisesti kotiensa suojissa esimerkiksi laulamaan kuorossa uskonnollisia
lauluja – niin lujalla äänellä, että sen saattoi kuulla toiseen kortteliin –
tai kulkivat kaduilla puoliuskonnollisen järjestönsä muista selvästi erot-
tuvassa puvussa. Kun kaikki tunsivat kyseiset laulut tai puvut ja tiesivät,
mitä ne merkitsivät, voitiin myös uskonnollista vastarintaa ja identiteet-
tiä tuoda esiin ja tehdä nähtäväksi ilman ainoatakaan sanaa.⁴³ Suomessa
tällaisesta toiminnasta on varsin vähän todisteita. Lähteiden perusteella
ei vielä voida osoittaa, että miehillä ja naisilla olisi ollut vastarinnassa eri-
laisia symbolisia merkityksiä tai rooleja. On silti selvää, että uskonnol-
lisia näkemyksiä oli ja että näkemykset saattoivat poiketa valtavirrasta.
Tähän viittaavat tietyt väkivaltaisuuDET kirkonmiehiä sekä patsaita ja
uskonnollisia esineitä kohtaan.⁴⁴ Uskonnollisen kannan muodostami-
nen ja sen osoittaminen oli myös tavalliselle maallikolle yksi julkinen
toimintakenttä.

Usko ja uskonto loivat myös yksityisiä toimintakenttiä perheen ja ko-
titalouden sisällä. Patriarkaalisessa yhteisössä isän ja isännän velvollisuus
oli huolehtia perheensä ja taloutensa henkisistä tarpeista ja moraalista.
Tämä konkretisoitui useimmiten säännöllisen kirkossakäynnin vahtimi-
senä ja saarnan selostamisena tai kuulusteluna kotona. Äitien ja emäntien
kasvatusvelvollisuudessa uskonnollinen puoli näkyi vielä selkeämmin,
sillä lasten uskonnollinen alkukasvatus oli yleensä äitien harteilla. Lut-
herin reformaatio asetti naisten uskonnolliseksi elämäntehtäväksi vaimon
ja äidin työn. Monet historioitsijat ovat huomauttaneet, että näistä tehtä-
vistä korostettiin usein etenkin vaimon roolia, koska siinä alisteinen hie-
rarkia oli selvempi. Toisaalta historioitsijat ovat pitäneet myös reforma-
ation ja puhtasoppisuuden ajan protestanttien äidinrooliakin vähintään

42 Nuorteva 1997, 191–196, 211–223, 232, 333; Niiranen 2016; Ijäs 2016.

43 Walsham 2014, 369–398; O’Regan 2013.

44 Ks. esim. Arffman 2017; Räsänen 2016.

sitovana ja usein ahdistavana. Uusien oppien myötä myös nainut nainen saattoi palvella Jumalaa arkielämässään, mutta Lutherin luoma hyvän äidin malli ei joidenkin historioitsijoiden mukaan ollut käytännössä sen helpompi toteuttaa kuin Neitsyt Mariankaan antama. Äiteihin ja äitiyteen kohdistui historioitsijoiden kertoman perusteella mahdottomia odotuksia. Äitien olisi pitänyt omistautua täysin lastensa kasvattamiselle, mikä ei kuitenkaan ollut mahdollista, sillä piti hän samaiset lapset myös elättää. Jo kotitalouden hoitoon kuului paljon velvollisuuksia, joista osa vei kodin ulkopuolelle, puhumattakaan naisten töistä pelloilla, karjan paimenessa, kylän ja kaupunginosan yhteisillä leivinuuneilla, miestensä verstailla ja niin edelleen. Tutkijat ovat pitäneet ristiriitaa odotusten ja käytännön välillä ahdistavana. Tällä tutkijat viittaavat siihen, että reformaattoreiden tapa tehdä äidin työstä naisten ainoa keino palvella Jumalaa oli eräänlaista ylistämällä alistamista. Vain tietynlainen äitiys oli hyväksyttävää, ja tämä taas oli käytännössä mahdotonta. Naiset joutuivat jatkuvasti kokemaan epäonnistuvansa.⁴⁵

Ennen 1600-lukua aihepiiriä käsitteleviä aineistoja on säilynyt varsin vähän, mutta tuolta ajalta olevat lähteet osoittavat, että uskonnollinen kasvattajuus oli tärkeä osa naisten identiteettiä. Monien emäntien epäiltiin opettaneen epäkristillisiä tapoja ja noitakeinoja piioilleen tai tyttärilleen, välillä myös pojilleen ja vävyilleen. Vaikka kristillisessä kasvattamisessa onnistumista useinkin epäiltiin, kasvattajan viitasta saattoi myös hyötyä, kun yksilön arvoa ja luonnetta punnittiin. Moni noidaksi syytetty nainen onnistui puolustuksessaan, kun selitti kyllä hyvinkin tehneensä kaikki ne teot, joista häntä syytettiin, mutta tehneensä ne viihdyttääkseen lapsia tai opettaakseen heitä työntekoon.⁴⁶

Uskonnollinen ja perheen sisäinen toimijuus tuovatkin esiin sen, miten keskiajan ja uuden ajan alun toimijuudelle on tyypillistä, että yksilö ja yhteisö – perhe, suku tai seurakunta – näyttäytyvät yhteen kietoutuvina tasapainotekijöinä. Usein sanotaan, ettei yksilöitä tuolloin vielä ollut, eikä siis yksilön toimijuuttakaan. Tämä on kuitenkin vain osa kokonais kuvaa. Esimodernin toimijan ymmärtämiseksi on kehitettävä käsitettä subjektista, jolle autonomiaa tärkeämpää on liittyminen isompaan kokonaisuuteen – perheeseen, sukuun tai seurakuntaan. Tällöin itsenäisyyttä voi olla olemassa vain liitettynä henkilökohtaiseen alistumiseen joko Jumalalle

45 Roper 1991; Hanska & Vainio-Korhonen 2010.

46 Toivo 2008.

tai esimerkiksi suvun tai perheen tahdolle. Toimijuutta ei siis ole pelkääntään normien tai odotusten vastustaminen vaan myös se, miten ihminen asettuu häntä koskeviin normeihin ja käyttää niitä hyväkseen luodessaan itselleen identiteettiä. Samat henkiset prosessit, jotka saavat subjektin alistumaan yhteiskunnan normeihin tai odotuksiin – tai vastustamaan niitä – itse asiassa myös tuottavat sen itsestään tietoisin subjektin, joka voi tehdä tällaisen valinnan.⁴⁷ Itsenäisyys tai riippumattomuus eivät siis olleet edellytyksiä esimodernille toimijuudelle miesten tai naisten kohdalla. Toimijuus muodostui aina vuorovaikutuksessa, mutta taito tasapuolilla riippuvaisuuden ja itsenäisyyden välillä vaikutti pitkällä tähtäimellä yksilön kykyyn selviytyä yhteisön osana.

Kustaa Vaasa ja ”kansallisvaltion synty”

Ruotsalaisessa historiankirjoituksessa Kustaa Vaasan valtaannousu vuonna 1523 on ollut Ruotsin oma ”vapaussotakertomus”, jota uudempi akateeminen tutkimus on perusteellisesti purkanut. Historioitsija Harald Gustafssonin mukaan poliittisessa käymistilassa Ruotsin ”itsenäistyminen” eli irtaantuminen Kalmarin unionista oli yksi mahdollisista lopputuloksista siinä missä unionin ”rakkaudellisen suhteen” jatkuminen. On harhaanjohtavaa luonnehtia, että Kustaa Vaasa ”vapautti” Ruotsin tanskalaisten ikeestä jo senkin vuoksi, että selväpiirteiset valtiokokonaisuudet puuttuivat. Käsitys yhteisestä valtakunnasta ja isänmaasta oli hahmottomassa, mutta kansa tai kansakunta myöhemmässä kansallisromanttisessa mielessä oli vielä tuntematon. Vuosituhannen vaiheesta alkaen historian tutkimuksessa on eliitin poliittisen valtakamppailun ja monoliittisenä ymmärretyin kansallisvaltion tulkintakehyksen sijaan valtion syntyä tarkasteltu toimijakeskeisenä prosessina, jossa erilaisilla sosiaalisilla ja alueellisilla ryhmillä saattoi olla keskenään ristiriitaisia näkemyksiä ja tavoitteita.⁴⁸

Jo unionikuningas Eerik Pommerilaisen valtakauten 1400-luvun alussa liitetään pyrkimyksiä Itämeren herruudesta ja yhtenäisestä valtakunnasta, jolla olisi keskitetty hallinto Kööpenhaminassa. Kuitenkin vasta seuraavan vuosisadan alussa nämä pyrkimykset tuotiin selkeämmin esiin valtionjohdon taholta. Ruotsalaisten ”tyrannin” lisänimellä palkit-

47 Vrt. Mack 1995, 433–439; Mahmood 2012, 1–40, erityisesti 15–17.

48 Gustafsson 2000, 321–334.

sema Tanskan kuningas Kristian II:n katsotaan olleen ensimmäinen Pohjolan hallitsija, joka määrätietoisesti pyrki laajentamaan valtapiiriään ja luomaan keskusjohtoisen ruhtinasvaltion. Unionikuninkaan valtapyrkimykset törmäsivät Ruotsin erilaiseen poliittiseen kulttuuriin, jossa talonpoikaisella itsehallinnolla oli vahva asema. Unionin aiemmat valtakiistat olivat myös herättäneet ruotsalaisen valtaeliitin toiveet vallan, linnojen ja verotulojen pitämisestä oman maan miesten käsissä. Näistä lähtökohdista smoolantilainen Gustav Eriksson aloitti oman ruhtinasvaltionsa rakentamisen. Uudenaikaisen valtion synty Pohjolassa on henkilöitynyt näihin hallitsijoihin, vaikka Harald Gustafssonin mukaan territoriaaliseen kansallisvaltioon johtanut kehitys olisi yleiseurooppalaiseen tapaan todennäköisesti alkanut riippumatta siitä, keitä hallitsijat olivat.⁴⁹ Kuninkaan yksi argumentti alamaisille oli, että vahva ruhtinaanvalta takasi unionin aikana usein horjuneen ulkoisen turvallisuuden, kuten Kustaa Vaasa muistutti linnanvouti Nils Grabbea vuoden 1544 tanskalaisvainon ajoista: ”Me tulimme hallitukseen silloin, kuin sinä ja monet sinunlaisesi oleilitte metsissä ja piilopaikoissa, ettekä tienneet turvaa hengellenne ja omaisuudellenne”.⁵⁰ Tämän argumentaation tukena toimivat epäilemättä jo edellisen vuosisadan lopun levottomuudet sekä sota Moskovaa vastaan, joka osoitti hajautetun hallinnon tehottomuuden puolustuksen organisoinnissa.

Perintökuninkaaksi vuonna 1544 nostettu Kustaa ei ollut hallitsijana niin suvereeni toimija kuin hän määräilevissä ja uhkailevissa kirjeissään esitti, sillä tiukan paikan tullen hän joutui neuvottelemaan alamaiensa kanssa yhteiskuntarauhan säilyttämiseksi. Vuonna 1542 kuninkaan kotikentällä Smoolannissa puhkesi talonpoikien tyytymättömyydestä kummunut kapina. Johtohahmonsa Nils Dacken mukaan nimetty Dackekapina oli vaarallinen, ja kuningas paheksui sen aloittamista ilman ”rehellistä varoitusta”. Historioitsija Eino Jutikkala toteaaakin kuninkaan ja talonpoikien suhteesta: ”Talonpoikaiskapina oli kuin lakko, joka oli laillinen, kunhan oikeussuhde oli vain ajoissa irtisanottu!”⁵¹ Vieraillessaan Lohjalla vuonna 1555 Kustaa Vaasa oli järkyttynyt, kun talonpojat ”täyttivät itsensä oluella” ja protestoivat äänekkäästi kuninkaan verotus- ja väenottoaikeita vastaan.⁵² Kuuluisissa haukkumakirjeissään 1570-luvun alussa Venäjän tsaari Iivana tiesi sivaltaa vielä kiistakumppaniaan Juhanaa siitä, että hä-

49 Gustafsson 2000, 326–327.

50 Blomstedt 1921, 14–15.

51 Jutikkala 1958, 94; Katajala 2002, 158–168.

52 Ylikangas 1971, 149–150.

nen edesmennyt isänsä Kustaa oli Viipurin torilla alentunut neuvottelemaan talonpoikien kanssa.⁵³

Uudemmassa 2000-luvun historiankirjoituksessa on tavallista luonnehtia Kustaa Vaasaa tyypilliseksi keskiaikaiseksi ruhtinaaksi, ja hänen vuoteen 1560 kestänyttä hallituskauttaan on kuvattu ”pitkän keskiajan” ajanjaksoon kuuluvaksi.⁵⁴ Kehitys kohti keskitettyä ja byrokraattisesti hallittua valtiota kiihtyi ratkaisevasti Kustaa Vaasan poikien valtakaudella, jota leimasivat sodat ja sisäiset levottomuudet. Sosiologi Charles Tilly esitti 1970-luvulla lentävän lauseen sodista valtioiden tuotteena ja valtioista sotien tuotteena. Tämä ajatus on sittemmin toiminut innoitukseksi myös suurelle määrälle tutkimuskirjallisuutta, jossa on tarkasteltu 1500–1600-lukujen ruotsalaista valtionrakennusta.⁵⁵ Kuninkaanvallan kasvu ja territoriaalisen kansallisvaltion synty muoivasivat 1500-luvulla eri yhteiskuntaryhmien rooleja uudelleen. Ydinkysymys kuuluu, mitä kaikki tämä merkitsi eri toimijoiden rooleille ja erityisesti valtakunnan itäiselle osalle – Suomelle.

Virkamiehistyminen ja sukupuolittunut valta

Yhteiskuntaryhmien tutkimuksessa on kiinnitetty huomiota erityisesti aateliin, joka tuli ajan myötä yhä riippuvaisemmaksi hallitsijasta ja alkoi toteuttaa kruunun tavoitteita. Unioniaikaa leimasivat eri sukujen ja ryhmittymien keskinäinen kilpailu sekä kiistat vallasta. Pelko yhden suvun ylivallasta oli jarruttanut keskittyneen hallinnon syntyä, vaikka yrityksiä tähän suuntaan oli pitkin 1400-lukua. Ilman aateliston tukea ei Kustaa Vaasankaan hallinto organisoitunut; Kustaa Vaasa osasi sitouttaa aatelia hovinsa ja virkatehtävien avulla. Suhde perustui kuitenkin edelleen henkilökohtaiseen luottamukseen ja vuorovaikutukseen: tehtäväkuvat ja käsitykset virkamiehisyydestä vakiintuivat vasta vähitellen.

1530-luvulla nuorukaisina Kustaa Vaasan hovissa palvelivat valtakunnan itäpuolelta muun muassa Henrik Claesson Horn (Henrik Klau-
npoika), Nils Boije, Fincken veljekset Gustaf ja Jöran sekä 1540-luvulla Olavinlinnan Klemetti-kirjurina tunnettu Klemetti Krook. Historiantutkija Kaarlo Blomstedtin vuonna 1921 julkaisema väitöskirja Henrik Claesson Hornista (1513–1595) Vaasa-kuninkaiden palveluksessa edusti

53 Katajala 2010, 126–127.

54 Larsson 2002; Kustaa Vaasan paikallishallinnon järjestelyistä ks. Hallenberg 2001.

55 Nilsson 1989; Hallenberg ym. 2008; Karonen & Hakanen 2017.

aikansa kansallista historiantutkimusta, jonka kohteena oli ”suomalainen merkkimies”. Blomstedt osoittaa, kuinka kuninkaan palveluun sitoutunut aatelismies antoi ”käyttää itseään” mitä moninaisimmissa siviili- ja sotilashallinnon tehtävissä. Horn oli keskeisessä roolissa Kustaa Vaasan verouudistuksen toteuttajana 1530- ja 1540-luvulla ensin Tukholmassa kamarineuvoksena ja myöhemmin Suomessa uuden verollepanon johtajana. Diplomaattisia tehtäviä hän puolestaan hoiti Saksassa ja Tanskassa. Horn myös toteutti kuninkaan talouspolitiikkaa järjestelemällä Helsingin kaupungin perustamista, ja 1550-luvulla hänen aikaansa vei itärajan puolustusongelmien ratkaisu. Vuonna 1556 Hornista tuli Turussa hoviaan pitäneen herttua Juhanan oikea käsi.⁵⁶

Arvid Henriksson Tavast (Arvid Henrikinpoika, 1540–1599) edusti aatelin seuraavaa sukupolvea, mutta kuningas Juhana III:ta ja hänen poikaansa Sigismundia palvelleeseen Tavastin toiminnassa korostui edelleen vahva henkilökohtainen suhde hallitsijaan, jonka ”käytettäväksi” aatelismies sitoutui. Suhde ei ollut yksipuolinen, sillä säilyttääkseen uskottavuutensa hallitsijan oli täytettävä oma roolinsa oikeudenmukaisella palkitsemisella. Kansallisvaltion rakentamisen ja ”suomalaisuuden” sijaan kruunun palvelemisessa korostuivat aatelin keskinäisten suhteiden ryhmädynamiikka ja aatelisidentiteetin ylläpitämisen tärkeys.⁵⁷

Yleiseurooppalaisen kehityksen mukaisesti ratsupalvelua suorittavasta rälsistä ja maa-aatelista alkoi 1500-luvulla muotoutua kruunun virka- ja sotilastehtäviä suorittava sääty, mutta myös hallitsijan ja aatelin välisissä suhteissa on perusteltua puhua 1500-luvun loppupuolelle ulottuvasta ”pitkästä keskiajasta”. Keskiajalta periytyen valtion hallinto oli edelleen suurelta osin organisoitu taloudellisesti ja poliittisesti tärkeisiin linnalääneihin, ja linnat kontrolloivat kruunun resursseja. Linnojen säilyttäminen suoraan keskushallinnon alaisina oli ollut jo Margareetan ja Eerik Pommerilaisen hallintojen kulmakiviä, mutta Kustaa Vaasa onnistui tässä kuitenkin edeltäjiään paremmin. Tärkeät keskuslinnojen linnanvoutien tehtävät olivat viimeistään 1540-luvulta lähtien tiukasti kruunun hallinnassa ja kuninkaan luottomiesten miehittämiä, mutta hallitsijaan henkilökohtaisessa suhteessa olleet voudit olivat vielä enemmän luonteeltaan toimenhaltijoita kuin ennalta tiukasti rooliinsa sidottuja virkamiehiä.⁵⁸

⁵⁶ Blomstedt 1921.

⁵⁷ Koskinen 2011.

⁵⁸ Vilkuna 1998, 15; Koskinen 2011.

Vanhan maa-aatelin mentaliteettia ja Kustaa Vaasan isällistä holhousta kuvaa kuninkaan valitus sotapäällikkö Nils Boijelle vuonna 1540 siitä, kuinka ”naimisiin jouduttua teillä on heti oleva vapaa valta ja oikeus vetäytyä syrjään”.⁵⁹ Toisin sanoen kotikartanon asiat alkoivat kuninkaan mielestä kiinnostaa aatelia enemmän kuin toisinaan vaivalloinenkin kruunun palvelus. Kuninkaan närkästyksen taustalla saattoi olla se, että koska valta ei vielä ollut täysin institutionalisoitunutta ja virkaan sidottua, eliittisuvuilla oli edelleen huomattavia vaikutusmahdollisuuksia. Sukujen valtastrategiat perustuivat enenevässä määrin virkoihin ja virallisiin asemiin hallinnossa, mutta sukuverkostoilla, avioliitoilla ja omaisuudella oli edelleen merkittävä vaikutus. Tämä asetelma antaa aiheita tutkia myös sukupuolittunutta toimijuutta. Suvun jäsenenä, avioliittojen tai perillisten kautta ja toisaalta itse perityn omaisuuden myötä naisillakin saattoi olla huomattavaa valtaa sukuverkostojen sisällä, vaikka korkeat hallinnon virat olivatkin varattuja vain miehille.

Naisen asema toimijana oli sidottu miehen holhoukseen ja naisten toimivalta rajoittui paljolti kotitalouden sisälle. Tässä roolissa naiset saattoivat kuitenkin olla hyvin aktiivisia vallankäyttäjiä. Leskien näkyvä rooli miehen kuoleman jälkeen osoittaa, että naiset ymmärrettiin tarvittaessa kykeneviksi hoitamaan kotitalouden asioita.⁶⁰ Oli myös naisia, jotka aviosäädystään ja ideaalien rajoituksista huolimatta ottivat johtavan roolin sukunsa tai ryhmittymänsä poliittisena toimijana ja antoivat tämän aseman näkyä myös ulospäin. Sukukeskeisyys säilyi vahvana 1500-luvullakin, mikä tarkoitti, että naisella saattoi olla vielä tuolloinkin suvulta perittyjä merkittäviä taloudellisia resursseja, kuten maaomaisuutta, ja näin tiettyä itsenäisyyttä aviomieheen nähden. Voisi olettaa, että valtion nousu yhteiskunnan keskeiseksi jäsentäjäksi olisi vähentänyt suvun merkitystä ja siirtänyt omaisuuden strategista hallintaa miehelle. Tämä kehitys kuitenkin todennäköisesti tapahtui vasta 1600-luvun jälkipuoliskon reduktiopolitiikan yhteydessä.⁶¹

Alemmissä säädyissä naisilla sen sijaan oli enemmän toimintavapauksia myös julkisissa konteksteissa, esimerkiksi tilan hoidossa ja kaupanteossa – ja toisaalta suurempi pakko toimia julkisesti. Teoriassa lainsäädäntö asetti rajoituksia sille, mitä naiset saattoivat tehdä, ja käytännössä moni naisten viljelemä tila merkittiin veroluettelossa jonkun miespuo-

59 Blomstedt 1921, 134.

60 Lahtinen 2007, 189–193.

61 Hockman 2006; Koskinen 2017b; Pylkkänen 1990; 2006; Ijäs 2016.

lisen sukulaisen tai jopa naapurin nimiin. Toisaalta vaikuttaa siltä, että pelkkä pakko ei ajanut talonpoikaisia tai välisäädynkään naisia julkisiksi toimijoiksi. Talonpoikaiseliitin toimintatapaan ja kuvaan kuului aina 1600-luvun puolimaihini asti tietty aggressiivisuus sekä laillisilla että omavaltaisilla, välillä väkivaltaisillakin, menetelmillä. Kuten monilla Euroopan alueilla myös Suomessa tämän aikaista paikallista oikeuslaitosta ja käräjiä on pidetty talonpoikaisen toiminnan areenana. Omaisuusriitoja, taloudellisia kiistoja ja perinnönjakoja puitiin välillä vuosikymmenien ajan ja niille haettiin julkista oikeutusta ja kirjallista vahvistusta tuomioistuimelta. Kaikki tämän kaltainen toiminta ei välttämättä ollut aktiivista: moni päätyi toimijaksi myös syytettynä tai todistamaan haastettuna, ei välttämättä täysin passiivisena, mutta kuitenkin ilman omaa aloitettaan.⁶²

Naiset olivat oikeuskiistoissa mukana miestensä ohessa ja näiden sijasta, etenkin miesten ollessa sodassa tai hallinnon tehtävissä tai kenties kauppaa käymässä jossain muualla. Naiset toimivat myös omissa nimissään aviosäädystä riippumatta. Usein naisten laillisen oikeustoimikelpoisuuden on nähty riippuneen aviosäädystä: Naimaton nainen pysyi lain mukaan naittajansa holhousvallan alla – ainakin avioliittoon koskevissa asioissa. Naimattomatkin piit näyttävät sen sijaan hoitaneen oikeudessa itse palkka- ja työsuhdekiistojaan. Aviomiehellä oli keskiaikaisissa, 1300- ja 1400-lukujen puolivälistä peräisin olleissa maan- ja kaupunginlaeissa velvollisuus toimia vaimonsa edusmiehenä. Lesken piti hoitaa asioitaan itse, ellei sitten palkannut itselleen edustajaa. Tutkijat ovat keskustelleet siitä, mitä vaimolle asetettu edusmies tarkoitti. Varsinkin aikaisemmin osa tutkijoista päätyi ajattelemaan, että ruotsalaisten lakien edusmiehyys olisi tarkoittanut samaa kuin esimerkiksi englantilaisen tai ranskalaisen tapaoikeuden mukainen aviopuolisoiden sulautuminen yhdeksi oikeushenkilöksi, jota vain mies saattoi edustaa ja jonka puolesta aviomies teki päätökset. Tällaisessa asetelmassa aviomies toimi käytännössä vaimonsa holhoojana.⁶³

Edellä esitetty kuva ei kuitenkaan vastaa 1500-luvun tai vielä 1600-luvun puolivälinkään kärjäkulttuuria tai välttämättä edes ruotsalaista lakia. Edusmiehestä käytetty sana oli erilainen kuin naimattoman naisen holhoojasta tai naittajasta käytetty termi, joten on loogista, että sanoilla on tarkoitettu eri asioita. Kun on tutkittu maanlakien lisäksi muita oikeudel-

62 Koskinen 2017a; Jutikkala 1958, 176–181; Soikkanen, 1966, 10–13, 17–22; Sundin 1992, 15–17, 60–61, 94–102; Toivo 2008, 13–15; Österberg 1992, 89–90, 97; Poulsen 1997, 15.

63 Ks. Taussi-Sjöberg 1996; Lahtinen 2004; 2007.

lisiä lähteitä – esimerkiksi laintulkintaa koskevia ohjekirjeitä – käy ilmi, että muidenkin kuin leskinaisten oletettiin toimivan oikeudessa kaikenlaisissa asioissa ilman, että kyseessä oli mikään poikkeustapaus. Oikeuskäytännössä näin selvästi olikin. Esimerkiksi tuomiokirjat ja sakkoluettelot osoittavat naisten osallistuneen erilaisia veroja käsitelleisiin kokouksiin, käyneen jatkuvasti kauppaa maaseudulla ja kaupungeissa ja toimineen kaiken kaikkiaan niin itsenäisesti kuin on mahdollista maailmassa, jossa jokaisen hengissä selviäminen on toisista riippuvaista. Asiakirjojen perusteella naiset olivat toisinaan jopa viljelyyn otettujen autiotilojen verojen takaajia. Silloin tällöin dokumenteista löytyy mainintoja myös siitä, miten naiset toimivat talonpoikaisen yhteisön luottamustehtävissä ja kruunun edustajina, esimerkiksi hoitivat siltavoudin tai kestikievarin tehtäviä. Toisaalta tässäkin on otettava huomioon toimijuuden rajat: harvalla sen enempää miehellä kuin naisella oli mahdollisuuksia ajaa puhtaasti omia etujaan, sillä kaikille vaatimuksia asetti paitsi oma sääty myös suku ja perhe. Osa toimijuuden ydinaluetta olikin tasapainoilu sukuyhteisön jäsenyyden ja ulossulkemisten politiikassa.⁶⁴

Mielenkiintoinen ja kiistanalainen kysymys historiantutkimuksessa on ollut, voidaanko valtakunnan 1500-luvun itäisen osan aatelialueita pitää omana itsenäisenä ryhmänä ja keskiaikaisena toimijana. Keskiajalla Suomen eliitti oli ohut ja suvuilla oli vahvat siteet Ruotsin puolelle ja muualle Itämeren alueelle. Lähteistä ei kuitenkaan löydy todisteita siitä, että nämä henkilöt olisivat halunneet kehittää Suomea yhtenä hallinnollisena kokonaisuutena tai suomalaisuutta patrioottisena identiteettinä. Historiantutkija Pentti Renvallin osoitti, että sotapäällikkö Klaus Flemingin johdolla pääosin kuningas Sigismundiin yhtyneillä suomalaisilla oli erityisesti idänpolitiikkaan liittyvä oma intressinsä. Kollektiivista identiteettiä loivat siis asuinalueesta johtuvat yhteneväiset edut ja uhat. Valtakunnan itäinen osa oli aatelin johdolla eriytyneessä, mutta herttua Kaarlen voitto sisällissodassa ja hänen aloittamansa yhtenäistämispolitiikka katkaisivat kansallisen ”erityiskehityksen”.⁶⁵

Historiasta on yritetty löytää samansuuntaista itsenäistymiskehitystä on jo varhaisemminkin. On katsottu, että etenkin unionin alkua ja tuolloi-

64 Ks. Katajala-Peltomaa & Toivo 2009; Toivo 2008; Miettinen 2012. Vielä 1980-luvulla vanhempi tutkimus esitti toisin, mutta jopa sen lainsäädäntöä koskevista tulkinnoista suuri osa on sittemmin osoitettu vääräksi, ks. esim. Andersson 1998; Karlsson Sjögren 1998, 89. Aiheesta eri kohdin sekä Suomea koskien ks. Pylkkänen 1990.

65 Renvall 1949, 304–317.

nen vahva keskitetty hallinto heikensivät Suomen alueen siteitä ruotsalaiseen eliittiin.⁶⁶ Historioitsijat Erik Anthoni ja Hugo Sommarström näkivät jo 1930-luvulla tekemissään tutkimuksissa Suomen 1590-luvun tapahtumat laajemman poliittisen kriisin sivuilmiöiksi. Myöhemmin erityisesti historian tutkija Heikki Ylikangas on arvostellut näkemystä Suomen aatelin omasta ”linjasta” kansallisidealiseksi anakronismiksi, joka heijastaa 1900-luvun kansallisvaltion ja ulkopoliittisen tilanteen 1500-luvulle.⁶⁷

Uudempi aatelin suhdeverkostoihin paneutunut tutkimus edustaa välittävää kantaa. Kun Flemingin jälkeen Suomen käskynhaltijaksi nimitetty Arvid Eriksson Stålarin kirjoitti ”meistä köyhistä suomalaisista”, hänellä tuskin oli mielessään etninen kansallisuus tai patrioottinen identiteetti. Sen sijaan Suomeen oli muotoutunut sukulaisverkostojen, kruunun palveluksen ja veljenmaljojen juomisen yhdistämä ryhmä, jolla oli yhteiset intressit.⁶⁸

Säätykierto ja kirjuri luokka

Sääty-yhteiskuntaan liitetään vahvasti tämän luvun alussa hahmotellut ideaalimallit, joissa säädöt velvollisuuksineen ja oikeuksineen olivat jäykkiä ja muuttumattomia. Sääty-yhteiskunnan käsitteestä syntyykin mielikuva sosiaalisesti rajoittavana järjestelmänä, jossa jokaiselle oli määritelty pysyvä ja syntyperään perustuva paikka yhteiskuntaruumiissa. Länsimaiden yhteiskuntakehitykselle merkittävä taustaedellytys oli, että sääty-yhteiskunta ei jähmeydestään huolimatta ollut suljettu kastijärjestelmä. Yhteiskuntaryhmien välillä oli hengittävyttä, jonka ansiosta sosiaalinen liikkuvuus oli mahdollista. Keskiajalla sosiaaliset hierarkiat olivat joustavia, ja sosiaalisen nousun tai laskun arvioiminen myöhemmässä mielessä on hankalaa.⁶⁹

Esimerkiksi onnistunut naimakauppa ja muut sukulaissuhteet vaikuttivat säätykiertoon, kuten vaikkapa ”Kiukku-Nikun” tapauksessa. Tällä lisänimellä tunnettiin turkulainen raatimies Niilo Pietarinpoika, joka oli naimisissa piispa Magnus Nicolain (Maunu Niilonpoika Särkilähti, piispana 1489–1500) sisaren tyttären kanssa. Magnus Nicolain kuoltua

66 Jaakkola 1944; 1950; Pirinen 1949, 238, 245.

67 Ylikangas 1996, 359; Lappalainen 2009, 17–18; Karonen 2014, 115–116, 506–507. Korpela (2004) kritikoit tulkintoja Viipurin linnaläänin ”mystifoidusta” asemasta keskiajalla samoin perustein.

68 Lappalainen 2001; 2009; Koskinen 2011; Matikainen 2016, 397–424.

69 Kallioinen 2000, 116–117.

vuonna 1500 piispan hallinnoima Taivassalon kartano siirtyi Niilo Pietarinpojan haltuun. Uusi haltija otti käyttöönsä Särkilahtien vaakunan ja nimen.⁷⁰ Käytäntö oli tavallinen ja luonnolliseksi ymmärretty keskiajalla, sillä sukulaisuus laskettiin sekä isän- että äidinlinjaa myöten. 1550-luvulla Kustaa Vaasan sihteeri Jaakko Teitti epäili eräiden suomalaisten aatelismiesten statusta, sillä jotkut aatelisista olivat perineet nimensä ja vaakunansa kuvatulla tavalla. Vuonna 1559 kuningas toi kirjeen välityksellä julki epäluulonsa pojalleen Erikille, jonka piti tutkia näitä aatelismiehiä. Osana vanhemmalla Vaasa-kaudella tapahtunutta rälssin sulkeutumista oli muodostunut periaate, jonka mukaan nimi ja vaakuna saattoivat periytyä vain mieslinjaa myöten. Kehitys nivelteli kuninkaanvallan kasvuun, sillä näin rälssistä saatiin muodostettua selväpiirteisempi ja kruunun tarpeiden näkökulmasta helpommin hallittava aatelissäätö. Tästä syystä sukukäsityksen muuttuminen mieslinjaiseksi alkoiikin kenties aateliston keskuudesta. Talonpoikaiston piirissä samaan kehitykseen meni vuosisata kauemmin.⁷¹

Sääty-yhteiskunnan sosiaaliseen dynamiikkaan on aina kuulunut ajatus nousukkaista, jotka tavoittelevat ylempien sosiaaliryhmien elämisen tasoa ja tyyliä.⁷² Jo suomalaisten talonpoikien usein siteeratusta rahvaan valituksessa vuodelta 1589 kuvaillaan värikkäästi, kuinka talonpoikien kustannuksella etuisuuksia kahmineet voudit, kirjurit ja ratsutalolliset eli knaapit käyttivät varallisuuttaan ulkoiseen pröystäilyyn.⁷³ Sama epäkohta harmitti vuonna 1593 vanhan aatelin ikääntyvää edustajaa Henrik Claesson Hornia, jonka mukaan kruunun palvelukseen ilmoittautuneet ”papin-, lukkarin- ja porvarinpojat” kiinnittivät takkeihinsa hopeanapit ja kävivät ainakin omasta mielestään melkein aatelisista.⁷⁴ Kuninkaanvallan kasvun, valtiollisen byrokratian ja sääty-yhteiskunnan hierarkioiden muotoutumisen myötä sosiaalisesta noususta tuli yhä merkittävämpi yksilöiden toimintaa motivoiva tekijä. Historioitsija Pentti Renvall on tulkinnut tätä kehitystä uudenlaisen ihmistyypin syntyä: 1500-luvun ”uusi” ihminen oli aiempaa yksilöllisempi ja rationaalisempi, mutta saattoi omia etuja ajaessaan näyttäytyä pyrkymäisenä ja laskelmoivana saalistajana.⁷⁵ Ylös-

70 Kiuasmaa 1955.

71 Winberg 1985, 30–31; Samuelsson 1993, 98–100, 111–113; Lahtinen 2007, 20–22; Miettinen & Toivio 2016.

72 Wirilander 1974, 374–375.

73 Ylikangas 1996, 15–19.

74 Blomstedt 1958a, 289–300.

75 Renvall 1949, 5–6.

päin pyrkivä välisääty oli valtionrakennuksen keskeinen toimija, mutta samalla se oli merkittävä ristiriitojen aiheuttaja.

Välisääty eli ”kirjuriluokka” laajentui merkittävästi 1500-luvun jälkipuoliskolla. Siihen kuuluvien kirjurien, voutien, lainlukijoiden ja sotaväen alipäällystön sosiaalista taustaa on usein mahdoton selvittää yksityiskohdaisesti, mutta oletettavasti välisääty rekrytoitui linnojen toimihenkilöiden, pappien, porvarien ja talonpoikien varakkaimman kerroksen keskuudesta.⁷⁶ Säätykierron mahdollisuudet olivat hyvin sukupuolittuneita: koulutus tarjosi väylän ylöspäin pääsääntöisesti vain miehille, mutta onnistuneet naimakaupat saattoivat mahdollistaa säätykierron kaikille.

Sääty-yhteiskunnan nyrkkisäännön mukaan sosiaalinen nousu oli mahdollista vain yhden askelman kerrallaan sukupolven aikana.⁷⁷ Nousu talonpojasta aateliin oli hyvin epätodennäköistä, mutta useampia sukupolvia tarkasteltaessa tällainen ihme oli periaatteessa mahdollinen. Kokemäen Ylistaron Hordeel (Horelli) -suvun nousu huipentui vouti Lauri Heikinpojan aatelointiin vuonna 1576. Historiantutkija Seppo Suvanto on osoittanut suvun taustan talonpoikaiseksi, sillä Lauri Heikinpojan isoisän isoisä oli 1400-luvulla seppänä kirjattu Heikki Paavonpoika. Säätyraja ylittyi viimeistään Lauri Heikinpojan isän Heikki Heikinpojan avulla; hän meni naimisiin Birgitta Juhanantytär-nimisen rälssimiehen tyttären kanssa. Lauri Heikinpojan aatelointia tosin vauhditti aivan poikkeuksellinen naimakauppa kuningas Juhanan rakastajattarena tunnetun Kaarina Hannuntyttären kanssa.⁷⁸ Toinen kirjallisuudessa hyvin tunnettu esimerkki aatelissäätyn noususta on Kustaa II Adolfin aateloima Erik Andersson Trana (Eerikki Antinpoika), jonka isä Antti Pekanpoika palveli kruunua venäjäntulkkinä ja voutina. Erik Anderssonin isoisä oli todennäköisesti talonpoikainen, aatelinimen mukaisesti mahdollisesti eteläkarjalaista Kurki-sukua.⁷⁹

Osaltaan talonpoikien aseman muutokseen vaikutti myös maallisen hallinnon vakautuminen, sillä virkanimitykset lisäsivät myös talonpoikien toimintamahdollisuuksia. Toisaalta virkanimitykset on myös nähty kruunun tietoisena hallinnon tiukentumisyrityksenä. Muun muassa ni-

76 Blomstedt 1958b; Kiuasmaa 1962; 1968.

77 Wirilander 1974, 90–91; Jan Samuelssonin (1993, 268) mukaan avioliitoja aateliston (*nobles*) ja tavallisten ihmisten (*commoners*) välillä kuitenkin solmittiin ”yllättävän paljon”, joten vaikka valtakunnan korkein aatelisto oli pieni ja käytännössä suljettu ryhmä, aatelissäätö oli muutoin paljon avoimempi ja monimuotoisempi.

78 Suvanto 1987, 210–212.

79 Korhonen 1953.

mismiesten rekrytointi 1400-luvulla talonpoikien yläluokasta olisi samalla ollut tämän ryhmän integroimista kruunun järjestelmään.⁸⁰

Väkivalta välineenä ja nuijasodan toimijat

Kirjuriluokka ja sotaväen rälsittömän päällystön asuminen maaseudulla paikallisyhteisössä aiheutti jännitteitä. Talonpojat kokivat ja näkivät näiden välisäätyläisten ottavan kruunun suomat etuisuudet suoraan talonpoikaisväestön selkänahasta. 1500-luvun loppupuolella asetelma kärjistyi sotaväen ylläpitämiseksi kerätyissä linnaleirirasituksissa. Kruunun ja paikallisyhteisön suhteen välittäjinä toimineet nimismiehet olivat aiemmin paikallisyhteisön edustajia, mutta 1500-luvun lopulla he kuuluivat jo tavallisesti ei-talonpoikaiseen kirjuriluokkaan.⁸¹

Monet välisäätyläiset osoittautuivat aktiivisiksi toimijoiksi muutenkin kuin roolissaan kruunun miehinä. Pyrkimykset maaomaisuuden kartuttamiseen johtivat helposti riitaisuuksiin naapureiden kanssa. 1500-luvun välisäädyn ja talonpoikien varakkaimman kerroksen edustajilla on väkivaltainen jälkimaine, joka voi tietysti olla liioiteltukin.⁸² Edellä mainitun Niilo Pietarinpojan pojanpoika Israel Paavalinpoika sai Hämeen kansan parissa kyseenalaisen maineen toimiessaan nimismiehenä ja voutina Sääksmäellä. Uransa aikana häntä syytettiin aggressiivisesta maanastamisesta, lahjonnasta, väkivallasta ja jopa erään iäkkään talonpojan surmauttamisesta, kun tämä oli uhannut lähteä valittamaan kuninkaisiin. ”Minä olen täällä sinun kuninkaasi”, oli Israel Paavalinpoika väitetyksi todennut. Samainen vouti joutui 1570- ja 1580-luvulla kahteen otteeseen tekemään tiliä toimistaan Tukholmassa, mutta samalla hän oli kruunun uskollinen ja hyödyllinen palvelija sotarekillä Baltiassa talonpoikaisjoukkojen päämiehenä. Viimeisimmässä tehtävässään auto- ja kruununtilojen voutina hänen väärinkäytöksensä osoittautuvat niin räikeiksi, että vuonna 1588 hänet vangittiin ja nähtävästi teloitettiin. Kansan ”ryöväriksi ja kelmiksi” luonnehtima vouti Israel Paavalinpoika oli ehkä ääriesimerkki, mutta häikäilemättömyydessään hän ei ollut poikkeusyksilö. Myös edellä mainitun Kokemäen Hordeel-suvun historiaan liittyivät monet väkivaltaisesta edunvalvonnasta kertovat kärjäkäynnit. Väkivaltaisuus sinänsä

80 Korpela 2004, 207. Demokratisoitumiskehityksestä 1400-luvulla Ruotsissa ja talonpoikien sosiaalisen ja poliittisen aseman kohoamisesta ks. Harrison 2010, 247–253.

81 Pirinen 1982, 449; Nilsson 1989, 119–135; Katajala 2002.

82 Ylikangas 1971, 140–146; Koskinen 2017a.

oli ennemmin jatkumoa sukuyhteisöille tyyppilliselle, aggressiiviselle konfliktinratkaisun kulttuurille kuin osoitus uuden ajan yksilöllisestä ja itsekästä kulttuurista, mutta ristiriidat kertovat uuden välisäädyn esiinmarssin järkyttäneen paikallisyhteisöjen perinteisiä valtasuhteita.

Suomessa talvella 1596–1597 käydyin nuijasodan talonpoikaisarmeijan eteläpohjanmaalainen johtaja Jaakko Ilkka oli tyyppillinen säätyläis- saumaan noussut talonpoika. Talonpoikaispurjehduksen ja maakaupan tuoma vauraus, ruotsin kielen taito, kruunun sotapalvelus ja ratsumiestilan veroetuudet olivat sitä taloudellista ja sosiaalista pääomaa, joka nosti Ilkan alemman rälssin tasolle. Kruunun etuisuuksiin sidottu välisääty kannatti Suomessa kiivaimmin ”laillista” kuningasta Sigismundia ja hänen käskynhaltijaansa Klaus Flemingiä, mutta Pohjanmaalla talonpoikainen itsehallinto oli varsinaisen rälssin puuttumisen vuoksi vahva. Maantieteellisesti ja kulttuurisesti Pohjanmaan alue oli lähempänä herttua Kaarlen hallitsemaa Ruotsia. Näin Ilkka päätyi veikkaamaan vallanperimystaistelussa Kaarlen puolta ja kukisti paikallisyhteisön valtakamppailussa kuningasmielisen Peltoniemen suvun. Käytännössä Ilkka huudatti itsensä Kyrön kirkolla marraskuussa 1596 talonpoikaiskuninkaaksi kuten mahdollisesti verokapinoitsija David Hämeessä keskiajalla.⁸³ Kilpailija Mauno Matinpöika Peltoniemen teloituttaminen marssin aikana osoitti johtajan auktoriteettia. Tunnetun pilkkarunon mukaan Ilkan elkeet olivat ruhtinaalliset. ”Sinilakkisesta keropäästä” kertova runo leimaa Ilkan nousukkaaksi, joka talonpoikien marssin ja ryöstelyn edetessä ”joi joka knaapin kartanossa”.⁸⁴

Historiantutkimuksessa nuijasotaa on tarkasteltu Ruotsin 1590-luvun sisäisen valtataistelun sivunäyttämönä sekä paikallisena sosiaalis-taloudellisena kriisinä.⁸⁵ Nuijasodassa kulmineitui 1500-luvun yhteiskuntakehitys, jota on tulkittu sekä ”pohjoismaiselle mallille” pohjan luoneen eri yhteiskuntaryhmien rauhanomaisen vuorovaikutuksen että valtaa keskittäneiden jyrkkien konfliktien näkökulmasta.⁸⁶ Uuden toimijaryhmän, kirjurien ja ratsumiesten välisäädyn syntyminen paikallisyhteisöön oli kiistatta yksi kapinan keskeisimmistä sytykkeistä.

Uuskollisesti ja henkilökohtaisesti kuningasta palvelleelle aatelille 1590-luvun dynastinen kamppailu Sigismundin ja Kaarlen välillä oli vai-

83 1400-luvun kapinaliikkeistä Suomessa ks. Katajala 2002, 113–133; Engelbrektin kapinasta ja sen säätyläistaustaisesta johtajasta ks. Lönnroth 1969, 63–144. Reinholdson (1998) katsoo, ettei Ruotsin myöhäiskeskiaikaisista kansannousuista Ruotsissa tule käyttää kapina-termiä.

84 Renvall 1949, 200–219; Ylikangas 1996, 103–118, 209.

85 Ylikangas 1996; Katajala 2002; Lappalainen 2009.

86 Ruotsalaisesta debatista ks. Österberg 1989; Harnesk 2002; Holm 2003.

Taiteilija Alexander Paischeffin laatima opetustaulu vuodelta 1924 kuvaa Ilmajoelle samana vuonna valmistunutta Ilkan patsasta, jolla haluttiin muistaa ja kunnioittaa kaikkia nuijamiehiä ja heidän kärsimyksiään. *Turun Museokeskus*.

kea asia, sillä jokaisen oli valittava puolensa.⁸⁷ Periaatteessa saman valinnan edessä oli kansa, eikä se ollut toimijana aatelista naiivimpi. Talonpojat eivät tarvinneet ulkopuolista ”kiihottajaa” tai säätyläistä johtajaa lähteäkseen liikkeelle. Kapina oli vanhan talonpoikaisen itsehallinnon pohjalta verraten hyvin organisoitu ja kykeni ylittämään maakuntien rajat. Talonpojat olivat tietoisia aatelin sisäisistä ristiriidoista ja yrittivät käyttää niitä hyväkseen omassa propagandassaan.⁸⁸

Talonpojatkaan eivät säätyinä olleet varakkuudeltaan tai vaikutusmahdollisuuksiltaan yhtenäinen ryhmä, joka olisi aina toiminut kollektiivina. Tärkeää onkin huomata, että talonpojat olivat poliittisesti aktiivisia eikä Renvallin korostama yläkerroksen poliittinen aktiivisuus ja rahvaan passiivisuus saa vahvistusta uusimmassa tutkimuksessa.⁸⁹

87 Matikainen 2016.

88 Katajala 2002, 191–205; vrt. Jutikkala 1958, 100.

89 Suvanto 1987; 1995; Ylikangas 1996. Vrt. Cederholm 2007, 298–373; Neuding Skoog 2018, erityisesti näiden näkemykset talonpoikien poliittisesta ja sotilaallisesta vaikutusvallasta myöhäiskeskiajan Ruotsissa. Ks. myös Katajala 2017, jossa korostetaan myös talonpoikaiskerroksen sisäisiä eroja ja talonpoikaiseliitin merkitystä. Myös Dørum & Hallenberg & Katajala (toim.) 2021.

Toimijuus pitkällä keskiajalla

Leimallista pitkän keskiajan toimijuudelle oli yhtäältä yhteiskunnan jyrkät hierarkiat, etenkin ideologisella ja ideaalimallien tasolla, ja toisaalta neuvottelujen välttämättömyys. Käytännön toiminnassa korostuukin sekä sosiaalisten että sukupuolittuneiden hierarkioiden joustavuus: hallitsijalla oli suhteellisen vähän keinoja vaatimustensa käytäntöön panoon, jos muu yhteiskunnan yläkerros vastusti niitä. Toisaalta aatelissukujen lesket saattoivat toimia sukuyhteisönsä nimissä huomattavankin aktiivisesti ilman virallista asemaa tai virkaa. Toinen leimallinen piirre oli hengellisten toimijoiden, tyypillisesti kirkonmiesten mutta ennen reformaatioita myös luostareiden ja pyhimysten, vahva osallisuus poliittisessa toiminnassa.

Yhteiskunnan hierarkia perustui säätyjaolle, mutta järjestelmä ja säätyjen rajat olivat vasta muotoutumassa, ja esimerkiksi rälssi oli keskiajalla vielä suhteellisen avoin. Uuden ajan alussa järjestelmää sekoitti uusi niin sanottu välisääty, jonka jäsenet olivat virkojen hoidon ansioista kohonneet sosiaalisessa hierarkiassa. Virkamiesmäistyminen leimasi tarkastelujakson loppua. Tämä tarkoitti, että sinänsä edelleen tärkeiden henkilökohtaisiin ominaisuuksiin ja vuorovaikutukseen, suhteisiin ja (suku) verkostoihin perustuneen järjestelmän rinnalle ja pian sen ohikin menivät tehtävänhoitajan oikeuksiin ja velvollisuuksiin liittyneet säännöt ja käytänteet.

Pyrkimyksiä keskitettyyn hallintoon, vahvaan hallitsijan valtaan ja perintökuninkuuteen oli läpi koko unioniajan. Kuitenkin vasta Kustaa Vaasa ja etenkin hänen poikansa saivat nämä ideat toteutettua. Taustalla vaikuttivat patriotismin nousu koko Euroopassa ja desentralisoidun hallinnon tehottomuus sotatoimissa. Keskitetyn hallinnon muotoutumisessa auttoi myös katolisen kirkon ylikansallisen vallan poistuminen ja sen korvaaminen kansallisella kirkkoinstituutiolla, jonka pää oli kuningas.

Kirjallisuus

- Alaja, Paavo (2014) *Suomen maalaisseurakuntien köyhäinhoito luterilaisen ortodoksian aikana (1571–1686)*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Andersson, Gudrun (1998) *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Anthony, Eric (1970) *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*. Helsinki: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Arffman, Kaarlo (2017) Resistance to the Reformation in 16th century Finland. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.) *Lived religion and the long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Leiden: Brill, 255–273.

- Berglund, Louise (2003) *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 208. Uppsala: Uppsala universitet.
- Blomstedt, Kaarlo (1921) *Henrik Klauunpoika Horn*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Blomstedt, Yrjö (1958a) Hämeen mahtitalonpojat. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1958, 289–300.
- Blomstedt, Yrjö (1958b) *Laamannin- ja kihlakunnantuomarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680)*. Oikeushistoriallinen tutkimus. Historiallisia Tutkimuksia 51. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Burnett, Amy Nelson (2011) The social history of communion. *Past and Present* 211:2, 77–119.
- Cameron, Euan (1991) *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press.
- Cederholm, Mathias (2007) *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Lund: Lunds universitet.
- Dixon, Scott C. (2008) The politics of law and gospel. The protestant prince and the holy Roman empire. Teoksessa Bridget Heal & Ole Peter Grell (toim.) *The impact of the European Reformation. Princes, clergy and people*. Aldershot: Ashgate, 37–62.
- Duffy, Eamon (1992) *The stripping of the altars. Traditional religions in England c. 1400- c. 1580*. New Haven: Yale University Press.
- Dorum, Knut & Hallenberg, Mats & Katajala, Kimmo (toim.) (2021) *Bringing the People Back In. State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. Lontoo: Routledge.
- Eilola, Jari & Salonen, Kirsi (2014) Kirkko ja uskonto kansakunnan selkärankana. Teoksessa Petri Karonen & Antti Räihä (toim.) *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–82.
- Enemark, Poul (1986) *Kalmarin unionista Tukholman verilöylyyn. Pohjoismainen unioniaika 1397–1521*. Suom. Kai Kaila (alkup. 1979). Helsinki: Suomen Historiallinen Seura & Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fröjmark, Anders (1992) *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Gejrot, Claes (2015) *Diarium Vadstenense. A late medieval memorial book and political chronicle*. Teoksessa Mari Isoaho (toim.) *Past and present in medieval chronicles*. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 131–147.
- Gillingstam, Hans (2009) *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden*. Tukholma: Sällskapet Runica et Mediaevalia.
- Gustafsson, Harald (2000) *Gamla riken, nya stater. Stasbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Tukholma: Atlantis.
- Hallenberg, Mats (2001) *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Tukholma: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Hallenberg, Mats & Holm, Johan & Johansson, Dan (2008) Organization, legitimation, participation. State formation as a dynamic process – the Swedish example, c. 1523–1680. *Scandinavian Journal of History* 3/2008, 247–268.
- Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) (2010) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hanska, Jussi & Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.) (2010) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Harnesk, Börje (2002) Den svenska modellens tidigmoderna rötter? *Historisk tidskrift* 1/2002, 78–90.
- Harrison, Dick (2006) *Karl Knutsson. En biografi*. Lund: Historiska media.
- Harrison, Dick (2010) *Norstedts Sveriges historia 1350–1600*. Tukholma: Nordstets.
- Heal, Bridget (2005) Sacred image and sacred space in Lutheran Germany. Teoksessa Will Coster & Andrew Spicer (toim.) *Sacred space: The redefinition of sanctity in post-reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 39–59.
- Heikkilä, Tuomas (2005) *Pyhän Henrikin legenda*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heininen, Simo (1974) *Marcus Henrici Helsingius. Humanisti ja teologi varhaisortodoksian Suomessa*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

- Heininen, Simo (2007) *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.
- Heininen, Simo (2012) *Agricolan perintö. Paulus Juustenin elämä*. Helsinki: Edita
- Hiljanen, Mikko (2017) Kirkkoherrojen taloudellinen asema ja siinä tapahtuneet muutokset 1500-luvulla. Reformaatio 500 vuotta. Teoksessa Piia Latvala & Olli Lampinen-Enqvist (toim.) *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 108–137, 204.
- Hockman, Tuula (2006) *Kolmen polven perilliset. Ingeborg Aakentytär (Tott) ja hänen sukunsa (n. 1460–1507)*. Bibliotheca Historica 104. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Holm, Johan (2003) Att välja sin fiende. Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635. *Historisk tidskrift* 1/2003, 28–50.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) (2012a) *Codex Westh. Westhin koodeksin teksti*. Wanhan suomen arkisto 5. Turku: Turun yliopisto.
- Häkkinen, Kaisa (2012b) *Tutkimuksia Westhin koodeksista*. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku: Turun yliopisto.
- Ijäs, Miia (2016) *Varjoista valtaistuimelle. Anna Jagellonica ja Itämeren valtapiiri 1500-luvulla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Jaakkola, Jalmari (1944) *Suomen historia IV: Suomen sydänkeskiaika. Itämaan synty ja vakiintuminen*. Porvoo: Werner Söderström Oy.
- Jaakkola, Jalmari (1950) *Suomen historia V: Suomen myöhäiskeskiaika I: Unionin alkukausi*. Porvoo: Werner Söderström Oy.
- Jutikkala, Eino (1958) *Suomen talonpojan historia*. Turku: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallioinen, Miika (2000) *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskialta 1570-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karant-Nunn, Susan (1997) *The reformation of ritual. An interpretation of early modern Germany*. Lontoo: Routledge.
- Karlsson Sjögren, Åsa (1998) *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*. Uppsala: Swedish Science Press.
- Karonen, Petri (2014) *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 4. uudistettu painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri & Hakanen, Marko (2017) Personal agency and state building in Sweden (1560–1720). Teoksessa Petri Karonen & Marko Hakanen (toim.) *Personal agency in the Swedish age of greatness 1560–1720*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 13–44.
- Katajala, Kimmo (2002) *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)*. Historiallisia tutkimuksia 212. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala, Kimmo (2005) *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala, Kimmo (2010) Viipurin Karjala rajamaakuntakuntana. Teoksessa Kaukiainen Yrjö & Nurmiainen, Jouko (toim.) *Suomenlahdelta Laatokalle. Viipurin läänin historia* 3. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 11–216.
- Katajala, Kimmo (2017) Did the rich lead the poor to rebel in the Finnish peasant revolts of the 15th–17th centuries? Teoksessa Ulla Koskinen (toim.) *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500–1700*. Lontoo: Palgrave Macmillan, 63–107.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Krötzel, Christian & Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.) (2014) *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskialalla. Kun maailma aukeni*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (2009) *Noitavaimo ja neitsytäiti. Naisten arki keskialalta uudelle ajalle*. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- Kiuasmaa, Kyösti (1955) *Israel Paavalinpoika Särkilähti, vouti, sotilas ja suurmaanomistaja*. Helsinki: Historiallinen Arkisto.
- Kiuasmaa, Kyösti (1962) *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vv. 1560–1600)*. *Hallinto- ja yhteiskuntahistoriallinen tutkimus*. Historiallisia Tutkimuksia LXIII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kiuasmaa, Kyösti (1968) *Suomen alempi sotilaspäälystys 1500-luvun loppupuolella (n. 1570–1600)*. Historiallisia tutkimuksia 73. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Korhonen, Arvi (1953) *Eerikki Antinpoika*. Porvoo: WSOY.
- Korpela, Jukka (2004) *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin Läänin historia II*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Koskinen, Ulla (2011) *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*. Bibliotheca Historica 132. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koskinen, Ulla (2017a) The story of aggressive and violent peasant elites in the North. Teoksessa Ulla Koskinen (toim.) *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500–1700*. Lontoo: Palgrave Macmillan, 1–29.
- Koskinen, Ulla (2017b) Violence and the peasant elite in lower Satakunta (1550–1680). Teoksessa Ulla Koskinen (toim.) *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500–1700*. Lontoo: Palgrave Macmillan, 191–228.
- Krötzel, Christian (1994) *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter*. Studia Historica, Vol. 46 Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Laasonen, Pentti (1977) *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Laasonen, Pentti (1998) *Luterilaisuus Rooman ja Geneven välissä*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Laasonen, Pentti (2005) *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla?* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lahtinen, Anu (2004) Gender and continuity. Women, men and landed property in medieval Finland. Teoksessa Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *History and change*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 32–45.
- Lahtinen, Anu (2007) *Sopeutuvat – neuvottelevat – kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Bibliotheca Historica 108. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laine, Esko M. (1996) *Yksimielisyyden sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan*. Julkaisematon väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Laine, Esko M. (2008) Orastava ortodoksia. Mikael Agricolan ja Ericus Erici Sorolaisen aika: kolme näkökulmaa reformaatioon ja ortodoksiaan. Teoksessa Joona Salminen (toim.) *Reformaatio. Henkilökuvia ja tutkimussuuntia*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran ja Suomen kirkkohistoriallisen seuran yhteisessä symposiumissa marraskuussa 2007 pidetyt esitelmät. Helsinki: Suomen Teologinen kirjallisuusseura & Suomen kirkkohistoriallinen seura, 180–207.
- Lamberg, Marko (2007) *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lappalainen, Mirkka (2001) Regional elite group and the problem of territorial integration. The Finnish nobility and the formation of the Swedish 'power state', c. 1570–1620. *Scandinavian Journal of History* 1/2001, 1–24.
- Lappalainen, Mirkka (2009) *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: WSOY.
- Larsson, Lars-Olof (2002) *Gustav Vasa – Landsfader eller tyrann?* Tukholma: Prisma.
- Lavery, Jason (2017) Mikael Agricola. Father of the Finnish language, builder of the Swedish state. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.) *Lived religion and the long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Leiden: Brill, 207–229.
- Lönnroth, Erik (1969) *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457*. Göteborg: Akademiförlaget.
- Mack, Phyllis (1995) *Visionary women. Ecstatic prophecy in seventeenth-century England*. Berkeley: University of California Press.
- Mahmood, Saba (2012) *Politics of piety. The Islamic revival and the feminist subject*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Matikainen, Olli (2016) Gödik Fincke ja aatelin ryhmäidentiteetin kriisi 1500-luvulla. Teoksessa Irma Sulkunen & Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.) *Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 397–427.

- Miettinen, Tiina (2012) *Ihanteista irrallaan. Hämeen maaseudun nainen osana perhettä ja asiakirjoja 1600-luvun alusta 1800-luvun alkuun*. Acta Universitatis Tamperensis 1756. Tampere: Tampere University Press.
- Miettinen, Tiina & Toivio, Hilja (2016) Jalorotuisuuden juurilla. Ihminen ja hevonen. Teoksessa Tiina Miettinen ja Raisa Maria Toivo (toim.) *Mitä väliä on historialla?* Tampere: Tampere University Press, 175–209.
- Mikkonen, Sini (2017) Esikuvallinen uskonsisar – Säädyn ja sukupuolen merkitys Martin Lutherin käsityksessä Argula von Grumbachista. Reformaatio 500 vuotta. Teoksessa Piia Latvala & Olli Lampinen-Enqvist (toim.) *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2016*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 41–69, 202.
- Myrdal, Janke (2011) Farming and feudalism 1000–1700. Teoksessa Janke Myrdal & Mats Morell (toim.) *Agrarian history of Sweden. From 4000 BC to AD 2000*. Lund: Nordic Academic Press, 72–117.
- Neuding Skoog, Martin (2018) *I rikets tjänst: Krig, stat och samhälle i Sverige 1450–1550*. Lund: Bokförlaget Augusti.
- Niiranen, Susanna (2016) Katariina Jagellonica ja ”tehtävä Ruotsissa”: Ruotsin kuningatar vastareformaation välittäjänä. Teoksessa Meri Heinonen & Marika Räsänen (toim.) *Pohjoisen reformaatio*. Turku: Turku Center for Medieval and Early Modern Studies & Turun historiallinen yhdistys.
- Nilsson, Sven A. (1989) *På väg mot militärstaten. Krisbefällets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*. Opuscula Historica Upsaliensia 3. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nuorteva, Jussi (1997) *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- O’Regan, Noel (2013) Music and the counter-reformation. Teoksessa Alexandra Bamji & Geert H. Janssen & Mary Laven (toim.) *The Ashgate research companion to the counter-reformation*. Alderhot: Ashgate, 337–354.
- Oakley, Francis (2012) *The mortgage of the past. Reshaping the ancient political inheritance (1050–1300)*. New Haven & Lontoo: Yale University Press.
- Oakley, Francis (2015) *The watershed of modern politics. Law, virtue, kingship, and consent (1300–1650)*. New Haven & Lontoo: Yale University Press.
- Oertel, Christian (2015) *The cult of St Erik in medieval Sweden. Veneration of a royal saint, twelfth-sixteenth centuries*. Turnhout: Brepols.
- Palola, Ari-Pekka (1997) *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412–1460*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Pirinen, Kauko (1949) Unionin aika. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja*. Porvoo: WSOY, 215–277.
- Pirinen, Kauko (1982) *Savon historia 2.1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Pirinen, Kauko (1991) *Suomen kirkon historia I. Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika*. Helsinki: WSOY 1991.
- Poulsen, Björn (1997) The necessity of state in early modern peasant society. *Scandinavian Journal of History* 22/1997, 9–19.
- Pylkkänen, Anu (1990) *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa 1660–1710*. Helsinki: Lakimiesliiton kustannus.
- Pylkkänen, Anu (2006) Forming the marital economy in the early modern Finnish countryside. Teoksessa Maria Ågren & Amy Louise Ericksson (toim.) *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*. Aldershot: Ashgate.
- Reinholdsson, Peter (1998) *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltiden Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Renvall, Pentti (1949) *Kuninkaammiehiä ja kapinoitsijoita Vaasakauden Suomessa*. Helsinki: Tammi.
- Roper, Lyndal (1991) *The holy household. Women and morals in reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon Press.

- Räsänen, Elina (2016) Ikonoklasi Suomessa. Keskiajan puueistosten muodonmuutokset. Teoksessa Meri Heinonen & Marika Räsänen (toim.) *Pohjoinen reformaatio*. Turku: Turku Center for Medieval and Early Modern Studies & Turun historiallinen yhdistys, 254–262.
- Salminen, Tapio (1994) *Suomen linnojen ja voutikuntien hallinto vuosina 1412–1448. Tutkimus Suomen linnojen suhteesta keskushallintoon vanhemmalla unioniajalla*. Painamaton pro gradu -työ. Tampere: Tampereen yliopisto 1994.
- Salminen, Tapio (2013) *Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika*. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Salonen, Kirsi (2001) *The penitentiary as a well of grace in the late middle ages. The example of province of Uppsala 1448–1527*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Samuelsson, Jan (1993) *Aristokrat eller förädlad bonde*. Lund: Lund University Press.
- Sands, Tracy (2008) The cult of St Eric, king and martyr, in medieval Sweden. Teoksessa Thomas DuBois (toim.) *Sanctity in the North: Saints, lives, and cults in medieval Scandinavia*. Toronto: University of Toronto Press, 203–238.
- Schück, Herman (2005) *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*. Tukholma: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Seppälä, Suvia (2012) Valkonahat ja lohitynnryrit. Turun piispan taloudellinen asema keskiajalla. Teoksessa Marika Räsänen & Reima Välimäki & Marjo Kaartinen (toim.) *Turun tuomiokirkon suojissa. Pohjoinen hiippakuntakeskus keskiajan ja uuden ajan alun Euroopassa*. Turku: Turun historiallinen yhdistys, 84–102.
- Soikkanen, Hannu (1966). *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia*. Helsinki: Maalaiskuntien Liitto.
- Sundin, Jan (1992) *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*. Lund: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Suvanto, Seppo (1985) Keskiaika. Teoksessa Yrjö Blomstedt & Kyösti Kiuasmaa & Teppo Korhonen & Seppo Suvanto (toim.) *Suomen historia 2. Keskiaika, valtaistuinriitojen ja uskonpuhdistuksen aika, kansankulttuurin juuret*. Espoo: Weilin+Göös, 9–225.
- Suvanto, Seppo (1987) *Knaapista populiiin. Tutkimuksia erilaistumisesta Satakunnan talonpojstossa vuosina 1390–1571*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Suvanto, Seppo (1995) *Yksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Taussi-Sjöberg, Maria (1996) *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. Tukholma: Atlantis.
- Toivo, Raisa Maria (2008) *Witchcraft and gender in early modern society. Finland and the wider European experience*. Aldershot: Ashgate.
- Vahtola, Jouko (1987) Keskiaika. Teoksessa Seppo Zetterberg (toim.) *Suomen historian pikkujättiläinen*. Porvoo: Werner Söderström, 41–125.
- Walsham, Alexandra (2014) *Catholic Reformation in Protestant Britain*. Aldershot: Ashgate.
- Vilkuna, Anna-Mari (1998) *Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Winberg, Christer (1985) *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Tukholma: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Wirlander, Kaarlo (1974) *Herrasväkeä. Suomen säätyläistä 1721–1870*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ylikangas, Heikki (1971) *Välikvaltarikosten motivaatiopohja Suomessa 1500-luvulla*. Historiallinen Arkisto 65. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ylikangas, Heikki (1996) *Nuijasota*. Helsinki: Otava.
- Österberg, Eva (1989) Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur. *Scandia* 1/1989, 73–94.
- Österberg, Eva (1992) Folklig mentalitet och statlig makt: Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. *Scandia* 1/1992, 81–102.